BECK KONRÁD ZARÁNDOKKÖNYVE A XV. SZÁZADBÓL

ISMERTETI ÉS KIADJA

SZEGZÁRDI JÓZSEF

BUDAPEST,
STEPHANEUM NYOMDA R. T.
1916.

STEPHANEUM NYOMDA R. T.
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. szám.

ELŐSZÓ.

A magyarországi könyvtárakban található német nyelvi kéziratoknak legnagyobb része még kiadatlan. Feldolgozásra és kiadásra várnak még századokra visszamenő időkből származó költői és prózai művek.

Egy alkalommal a kalocsai érseki könyvtárban kezembe jutott az ú. n. ‚Szakál-kódex', mely szerzőjének, Konrad Beck von Mengen-nek szentföldi útjáról szól. A könyvecske külső formája, nevezetesen az a körülmény, hogy oly feljegyzéseket foglal magában, melyeket *Beck* maga részben utazása idejében tett, azt a véleményt keltette bennem, hogy az irodalomra nézve bizonyára érdekes útleirással van dolgom; ezért elhatároztam, hogy a kódexet tanulmány tárgyává teszem s szövegét nyomtatásban is kiadom. Fő törekvésem az volt, hogy a zarándokkönyv szerzőjének élettörténetét kikutassam. Ezt főként annak reményében tettem, hogy a Waldburg család irattárában bizonyára találkozom *Beck* nevével. Azonban az e kérdésben tett hosszas és többirányú kutatásaim ellenére sem tudtam *Beck* életére vonatkozólag bővebb adatokat feltárni. Nevét csupán kéziratából és a kiváló *ulmi* szerzetes, *Felix Fabri* művéből ismerjük. *Fabri* Memmingen-ből származtatja *Beck*-et. De ennek szerzőnk maga világosan ellene mond.

A grammatikai részt azért dolgoztam ki, mert a kézirat németsége a középfelnémet és újfelnémet közötti átmeneti időhöz csatlakozik úgy, hogy részben a régebbi nyelvperiodus sajátosságait tünteti fel, részben pedig már az újfelnémet újításait, mindenekelőtt ennek fő ismertető jelét, az erős igék ablautjának kiegyenlítődését a praeteritum sing. és plur.-ban. Igy ingadozás áll be a régebbi és újabb kiegyenlített alak között, a mennyiben pl. a harmadik ablautsorban a régi *zwungen, wurden* mellett többes alakok az egyes alak tőhangzójával, tehát

1*

vandend, *sangend* is előfordulnak. A szóvégi hangsúlytalan *e* elhagyása — mely a középfelnémetben egész terjedelmében megvolt — szintén ismertető jele az újfelnémet nyelvperiodusnak.

E helyen is hálás köszönetemet fejezem ki dr. Schmidt Henrik egyetemi professzor úrnak azért a szívességéért, hogy e munka kidolgozásában jó tanáccsal és irányítással támogatott. Szintén meleg köszönetemet nyilvánítom Winkler Pál érseki könyvtárigazgató úrnak, kinek szívességéből a kéziratot használhattam.

I. TÖRTÉNETI RÉSZ.

Bevezetés.

Beck Konrádnak 1483-ból való *Zarándokkönyve,* mely a kalocsai 119. számú kéziratban, az ú. n. *Bart-kódexben* maradt fönn, a német irodalomnak azon termékeihez tartozik, melyek a XIV., XV. és XVI. évszázadban, a Szentföldre való tömeges zarándoklások idején nagyszámmal keletkeztek.

A keresztes hadjáratok nem hozták meg a nyugati kereszténység számára a remélt nagy sikereket. A Szentföld továbbra is a pogányok kezében maradt. Ezek önkénykedő hatalmának súlyát érezniök kellett mindama zarándokoknak, kiknek útja Palesztinán keresztül Jeruzsálembe vezetett. Az ez ellen való panasz szól *Beck* tudósításából is; a keresztényeket, amint Jaffában a Szentföldre léptek, nyomorúságos odúba *(«gwelb»),* marhaistállóba *(«fechstall»)* zárták, míg az engedély a szent helyek meglátogatására Jeruzsálemből meg nem érkezett. — Azonban mégis megvolt a keresztes hadjáratoknak (és a Szentföldre való zarándoklásoknak) a nyugat számára a maguk szellemi haszna; egy, addig ismeretlen új világ nyilt meg előttük; új szokásokkal és erkölcsökkel ismerkedtek meg; mindenekfelett pedig új világnézet tárult föl előttük, melynek messze kiható fontossága volt Nyugat-Európa szellemi életében.

Különösen a kor vallásos irányzata volt az, ami gazdagot és szegényt, tudóst és tudatlant kelet felé hajtott; az utazási vágy fölébredt; a messze idegen föld csodás világa csaknem ellenállhatatlan vonzóerővel hatott. S valóban, szakadatlanul újabb és újabb zarándokcsapatok jelentek meg azon a földön, melyet az Üdvözítő földi életével megszentelt s amely a tanítványok és szentek életének és cselekedeteinek számtalan emlékét megőrizte.

Közvetlen bizonyítékai e zarándoklásoknak azok az iratok, melyeket több-kevesebb önállósággal szerkesztve maguk a résztvevők reánk hagytak. Ez iratok, — amennyiben nemcsak száraz

fölsorolásai a látott helyeknek, leirásai a csodáknak, az elnyert búcsúknak s a hallott legendáknak, — valóságos tükrei szerzőik lelki világának; megismerhetjük, mi volt az, ami őket leginkább megragadta, milyen szemmel nézték a merőben új dolgokat, s ezekkel, valamint az idegenekkel szemben milyen álláspontot foglaltak el. Azonban azt a természetérzéket, a természet jelenségeinek azt az egyéni szemléletét, mely ma jóformán minden művelt léleknek sajátja, ezekben az iratokban hiába keressük. A belső élet e magasabb szempontú kibontakozását csak épen — nagyritkán — sejtetik; legtöbbször csupán egy-egy véletlenül elejtett szó az, amely elárulja, hogy az iró szeme a természet szépségeiben gyönyörködik.

Kéziratunk szerzője is mindenben korának gyermeke. Semmi tekintetben sem emelkedik a hasonló útleirások szerzőinek szellemi szinvonala és egyéni szintelensége fölé. Az ő gondja is csupán az őt érdeklő tárgyakra terjed ki; fáradhatatlan a különféle részleges és teljes búcsúk fölsorolásában, melyek az egyes szent helyek meglátogatásához vannak kötve. Ez az irat sem mutatja az iró egyéni világát s így az irodalomtörténetiró és a német kulturhistorikus számára csak csekély értékű. Tudósításai függetlenek a szerző személyétől: csupán adatokat és neveket tartalmaznak; a szerzőt magát közelebbről meg nem ismertetik s ezért ezt a szócskát «én» hiába keressük élményeivel kapcsolatban. Ahol mégis előfordul, nyomban utána következik, hogy látta is a dolgot (*«gesenchen»* = gesehen) s nemcsak hallomásból ismeri. — A történetiró számára akkor lenne *Beck* útleirásának valamely becse, ha nem csupán azt mondaná el, amit hasonló zarándoklások leirásaiban is megtalálunk. A legnagyobb értéke *Beck* művének talán a zarándokok névjegyzékének teljességében van; e tekintetben nemcsak a zarándok-irodalom klasszikusát, az ulmi *Felix Fabri* barátot, aki ugyanezt az utazást vaskos kötetben szintén leírta, hanem valamennyi társát fölülmulja, kik az 1483. évben vele együtt a Szentföldre zarándokoltak.

Nyelvi szempontból sem mutat föltünő sajátságokat; helyenkint nem egyéb a szent helyek puszta fölsorolásánál, anélkül, hogy bárhol is valamely észrevételt fűzne hozzájuk, úgyhogy a nyelvbúvár semmi érdekeset vagy különlegeset nem talál benne. Azt lehet mondani, hogy *Beck* másképp beszélt, mint azt irásából első tekintetre gondolnók s hogy határozottan kifejlett hagyo-

mányok hatása alatt áll, melyek világosan mutatják a nyelvnek az ő korát megelőző állapotát. Igy pl. csak egyetlen kétségtelen eset van, hol a régi hosszú *î*, mint diphthongus *ei* fordul elő (*weil* = mhd. *wîle;* 20. o.), míg ellenben *Seiboldstorff*-ba (48. l.) — az előforduló *Sÿboldstorff* (35. o.) mellett — az *ei* utólagosan van belekorrigálva. Hasonlóképen nem találunk egyetlen *au*-t sem a régi hosszú *û* helyett; állandóan *ai*-t használ a régi *ei* (got. *ai)* helyén, élesen megkülönböztetve az irásban más *ei*- hangoktól, melyek másképen keletkeztek.

A kézirat nyelve a XV. század utolsó tizedeinek *sváb* nyelve, mely számos nyomát mutatja már oly grammatikai jelenségek kibontakozásának, melyek ma a sváb dialektusnak jellemző sajátságai.

A kézirat.

A kézirat, mely *Beck Konrád* zarándokútjának leirását magában foglalja, a *Patachich*-féle gyüjteményből ismeretes s jelenleg a kalocsai érseki könyvtárban van, ahol sok más német kéziraton kívül a *Felix Fabri* ulmi szerzetes hasonló tárgyú munkája[1] is megvan, ki 1483-ban *Becknek* kisérőtársa volt.

Beck kéziratáról először *Kovachich* értesítése alapján *Pertz* tesz említést 1838-ban a Handschrift. Arch. d. Kgl. Preus. Akad. 6. kötet. 137. s kk. Részletes leirását adja *G. Rosenhagen* tanár (Hamburg), ki 1911. júl. 24-én Kalocsán a kéziratot megnézte (Handschriftenarch. d. Kgl. Preuss. Akad. d. Wissensch. 5616). 1887-ben *Trautmann Ferenc* dr. bajor kir. udv. tan. és iró *Haynald Lajos* biboros engedélyével lemásolta, azonban hirtelen közbejött halála miatt ki nem adhatta.

A kézirat 35 papiroslapból és hozzáfűzött 4 pergamentlapból áll; 20$^1/_3$ cm. hosszú, 14$^1/_5$ cm. széles; gazdagon díszített, értékes bőrkötésben van, fatáblában, mely 6$^1/_3$ cm. vastag lévén, valószinűleg terjedelmesebb műnek volt szánva. A négy első papiroslap üres; közülök kettőn *Rosty Kálmán* kalocsai jezsuitának a *Kalocsai Néplap* 1883. évi nov. 22. számából kivágott humoros költeménye van fölragasztva. A költemény a kódex keletkezésének 400. évfordulójára készült.

A fedél első lapjának belső oldalán, átlátszó máriaüveg

[1] E kéziratnak 102 a száma. Hogyan kerültek e kéziratok Magyarországba, nem tudtam nyomára jönni.

alatt, emberi haj (valószinűleg szakáll) van, mint az *Becknek*, a nyilás fölött levő papirajtócskán olvasható ezen sajátkezű bejegyzéséből kitünik:

Cůnrat Becken bart
von Jherusalem
anno 1483°.

Ezen az alapon nyerte e kéziratkötet a *Bart-kódex* nevet. Van benne még egy latin szöveg is, mely némi fölvilágosítást ad a dolog felől:

«Illustris Generosus et magnificus vir Dominus Joannes Truchses de Waldburg junior devota peregrinatione 1483. XII. julii Hierosolymam venit et secum habuit Cunradum Beck de Mengen, joannis fil., Petrum coquum de Wald et Ulricum pictorem familiores et famulos suos. Cunradus Beck totam peregrinationem breviter descripsit et barbam suam nescio an voto aut devotione aut alia de causa abscissam in complicatam chartam condidit et inter alias e terra sancta adductas res diligenter asseruit cum inscriptione proprii cheirographi.

Cůnrat Beckē bart vō Jherusalem anno 1483°.

Hieronymus Beck e Leopolddorf Marci fil. anni sui itinerarium sua manu scriptum in librum hunc conligare fecit, illiusque Barbam huc reposuit, et in rei memoriam M. H. scripsit.»

E szövegből nyilvánvaló, hogy a szakáll későbbi időben illesztetett a kódex fedelébe. Hogy mi oka volt *Becknek* arra, hogy szakállából néhány szálat így megőrizzen, az a latin szöveg szerzője előtt sem világos. S mivel magában a kéziratban sincs sehol említés róla, úgy semmi bizonyosat állítanunk nem lehet. Szokásos volt e korban, hogy a zarándokok a jeruzsálemi útra megnövelték szakállukat; lehetséges, hogy *Beck* a Szentföldön tett utazásának emlékéül, egyéb más emlékeivel együtt ezt is megtartotta. *Felix Fabri* említi (42. l.), hogy a beteg pogányok abban a barlangban, hol szent Ilona, Konstantin császár anyja, a szent keresztet megtalálta, hajukat és szakállukat odaadták: «*sie* (a pogányok) *steckent die lecher all voll har und haydenbart, wen gewysslich, se geniessent sÿ, sobald das beschicht, und die gesonthaÿt wÿrt jnn geben.*» Hogy a keresztényeknél is megvolt-e ez a szokás, *Fabri* nem említi. S mivel *Beck* e barlang leirásakor (23. l.) szakállának sorsát egyáltalában nem említi, valószinű, hogy csak Palesztinából való visszatérte után vágatta le.

Beck Konrád.

A mengeni (Württemberg) *Beck Konrad,* mint az ifjabb *Hans Truchsess zu Waldburg* kisérője, sáfárja, több előkelő sváb nemes ifjú — *Junckher Wernher von Zymern, Junckher Hainrich von Stöffeln* és *Junckher Ber von Rechberg* — társaságában tette meg az utat Palesztinába 1483-ban. Az ifjabb Jánost csupán urának nevezi, anélkül, hogy hozzá való közelebbi viszonyát megismertetné. Hogy *Beck* csakugyan mint a fenti társaság gazdasági intézője vett részt ez utazásban, kitünik *Fabri* előadásából: «*Conrat Beck burger zu Memingen ain erberer fúrsichtiger man der hern schaffner und versorger der herschaft*» *(Fabri: Pilgerbuch 6. l.)*. Alább: «*desselben tags nach dem maul giengent conrat beck und ich und etlich der knecht uff dem marckt und koften fil hausplonders, der not was eÿber mer jn das schiff: geliger und ckúchin geschir und truchen und habent vyl geltz uss unsers hern seckel*». Ezután többé *Becket* nem említi.

Beck[1] hazája, mint maga is említi (1., 45. l.) *Mengen,* nem pedig *Memmingen.* Eszerint a származás helyére vonatkozólag *Fabrinál* tévedés van, s e tévedés Röhricht és Meisner kiadványába is becsúszott oda, ahol *Fabri* utitársait fölsorolják, mivel ők *Beck* kéziratát nem ismerték. Hogy itt csakugyan *Mengenről* van szó, abból is következtetik, hogy a *Sulgen* (hosszú *û*-val) nevű helység, melyet ő a 46. lapon említ, kis városka *Mengen* közelében; ma *Saulgau* a neve. Különben is *Memmingen,* mely Bajorországban van, sohasem tartozott a waldburgi *Truchsessek* fennhatósága alá;[2] ellenben a württembergi *Mengen,* mely osztrák

[1] Egy Ausztriából való Conrad Beck résztvett Frigyes osztrák herceg, a későbbi III. Frigyes császár kiséretében 1436- és ismételten 1440-ben egy-egy zarándoklásban (R. és M. 475.). Ez a mi Beck Konrádunknak atyja nem lehetett, mert a kódex latin nyelvi bejegyzése szerint atyját Jánosnak hívták. A mi kódexünk később Hieronymus Beck von Leopoldsdorf birtokába jutott, kinek atyját Marcusnak hívták; ez ivadéka volt a fentnevezett idősebb Conrad Beck-nek, III. Frigyes császár kisérőjének, és 1552 tájt szintén vállalkozott zarándokútra (R. és M. 530.). A Beck-család bizonyára ausztriai honos volt; egy ága azonban valószinűleg Mengenbe telepedett át, mely eredetileg a Habsburgok birtoka volt. A kézirat Mengenből Ausztriába kerülhetett s innen juthatottt azután magyar kézre.

[2] Dr. Miedel J. memmingeni professzor szives közlése.

birtok volt, mint zálogbirtok a waldburgi *Truchsesseknek* volt átengedve.[1] Az író hazájában tett kutatásaim sem vezettek eredményre. *Mengenben* — a városi elöljáróságnak 1913. nov. 20-iki értesítése szerint — *Beckről* semmiféle adat nincsen. Az 1819-iki tűzvész alkalmával a tanácsház is leégett, s valószinűleg ekkor pusztultak el azok a régi városi jegyzőkönyvek is, melyek világosságot vethetnének *Beck* elfogatásának történetére is.[2]

Mivel a waldburgi családi iratok között is hiába keresünk adatokat, le kell mondanunk arról, hogy *Beck* életének rajzát adhassuk. Az okmányok ez egyértelmű mély hallgatása azt látszik bizonyítani, hogy *Beck* soha sem játszott jelentősebb szerepet a waldburgi *Truchsessek* udvarában s csak mint sáfár (gazdasági intéző), hosszú utazásokkor, juthatott egészen jelentéktelen szerepekhez. Valószinű az is, hogy úti élményeit is csak időtöltésből jegyezte fel, mert sehol sem adja okát az útleirás keletkezésének; s nem lehet föltételeznünk, hogy urának megbizásából dolgozott; ennek már első mondata ellene mond. S ahol visszatérte utáni fogadtatását és elfogatását tárgyalja (46. l.), ott minden valószinűsége eltűnik annak, mintha könyve mások megbizásából készült volna. Azonban maga az egész könyv *Beck* érdekes személyisége mellett bizonyít. Az ő belső *én*-jét — amennyiben ez a műből megállapítható — az alábbiak világítják meg.

Az ember értelmi és érzelmi világát környezetéhez és körülményeihez való viszonyából ismerhetjük meg. Hogy mily mértékben tudják bizonyos tárgyak s jelenségek lekötni, mennyire tudják elragadni, az mind az illető egyéni gondolkodásmódjától függ. S az útleirások kiváltképen alkalmasok arra, hogy a szerzőnek képét elénk állítsák, kinek — idegen világba kerülve — alkalma van e föld jellemző és sajátságos mivoltát megismerni, összehasonlítást tenni a hazai és külföldi viszonyok között s

[1] *Schwanzer* Miklós zeili nagyhercegi titkár szives közlése.

[2] A stuttgarti kir. könyvtárban — egy 1913. XI. 19-ikén kelt hivatalos értesítés szerint — nincs semmi közelebbi irodalmi adat *Beckre* vonatkozóan. Úgyszintén a zeili hercegi levéltárban sincs sem a zarándoklásra, sem *Beckre* vonatkozó akta. *Schwanzer* Miklós levéltári titkárnak 1913. dec. 13-án kelt közlése. A wolfeggi (Schloss Wolfegg) hercegi levéltár iratai között a *Beck* név nem fordul elő. (*Heiss* wolfeggi levéltári titkár közlése 1914. január 20-ikáról).

ezekből hasznos tanulságokat levonni. E tételeket *Beckre* is alkalmazhatjuk, mivel nagyjában nála is érvényesülnek. De csak óvatosan s nem mai mérték szerint. Ő a mienktől nagyon eltérő világnézetben nőtt föl, nem azért ment a Szentföldre, hogy országokat és népeket megismerjen, hogy látókörét szélesítse, önmagát művelje, hanem hogy részese legyen a *kegyelmeknek,* melyek után, mint jó keresztény — korának fölfogása szerint — lelki vágyódást érzett. Ezért első sorban azok a helyek érdeklik, hol a szentek porai nyugosznak és más reliquiái találhatók, melyekhez mondák és legendák fűződnek, de mindenekelőtt azok a helyek kötik le figyelmét, hol az Üdvözítő — *unser lieber her,* mint ő jámbor áhitattal mondja — megfordult. Az a törekvés, hogy csak az ő vallásos életéhez közel álló dolgokat említse föl, mint vezérlő gondolat vonul végig az egész könyvecskén. Állandóan a legnagyobb pontossággal körülírja a teljes vagy részleges búcsút, míg más zarándokkönyvek, pl. a *Fabrié,* a részleges búcsút csupán +-tel (kereszttel), a teljes búcsut ǂ-tel jelölik. Úti élményeket, melyek pedig még kisebb utazásoknál is előfordulnak, *Beck* nem jegyzett föl.

A Mengentől Velencéig való lovaglást csak épen megemlíti, valamint azt is, hogy útjok Innsbruckon és Trienten át vitt. Ellenben hosszú sorokat szentel egy belső részek nélkül Trientben elhantolt gyermeki tetemnek, mely csodákat művel.

Velence, a város maga, hidegen hagyja. A Márkus-templom, a lagunák, a doge-palota és más egyéb szépségei, melyek még nem rég az emberek ezreit vonzották, az ő képzeletét nem ragadják meg, s említésre érdemeseknek sem találja őket. Ellenben egy elefánt újnak és érdekesebbnek látszik előtte s — mint mondja — szivesen leirta volna körülményesebben, ha nem lett volna egy sötét istállóban *(‚jn aim vinstern stall')* s följegyzésével megörökít egy 5—6 láb hosszú elefántcsontot *(‚fünf oder sechs schůch lang'),* melyet látott. Az idegen zarándokokra nézve, úgy látszik, elsőrangú látványosság volt a velencei fegyver- és hajógyár, a fegyverraktár *(‚werckhuss', ‚werckhoff'),* a hadiszertár, ahol *Beck* szerint naponkint másfélezer munkás dolgozik *(‚täglich by fünfzehen hondert wercklütten'),* amely *Fabri* szerint is valóságos csoda *(‚ain wonder zú sehen').*

Mély hatással volt *Beckre* a velencei úrnapi körmenet. Kezdettől fogva megszámlálja a résztvevőket és számukat 3036-ra

teszi. Hogy ezt miért tette, maga adja okát: *,darmit ich das wissen het anzeschriben'*. Talán itt találunk valamelyes ujjmutatást följegyzéseinek céljáról; mások számára is írt, hogy másoknak is legyen tudomásuk arról, amit ő látott.

Velencétől Jaffáig, a Palesztinába utazók kikötőjéig való utazásának, mely június 2-tól *(,was der ander tag im brachet')* július 1-ig tartott *(,zinstag, der erst tag julÿ')* hét lapot szentel naplójában. Különösen érdekli az egyes városok távolsága, amit olasz *(,welschen')* mértföldekben számít, és a sok kegyhely, mely e városokban előfordul. Csak igen szórványosan találunk e lapokon más dolgokról való följegyzéseket. Megemlíti, hogy *Ragusa*, mely széles partvidéken fekszik, Magyarországnak adófizetője, hogy *Modon* (Morea félszigeten) körül sok cigány *(,Ziginer')* lakik, hogy *Modon* és *Kreta* jó bortermő vidékek, amott *,malvasÿer'*, itt *,romonier'* terem; ezeken kívül semmit. S még ezeket a megjegyzéseket is, melyek első pillanatra értékeseknek látszanak, megtaláljuk a többi zarándokútleirásokban is. Azonban csak *Becknél* fordul elő *(Rőhricht és Meisnernél sem)* Korun városával kapcsolatban annak az említése, hogy ott nagyban űzik a fürjészetet s hogy a fürjeket besózva hordókban a velencei piacra szállítják.

A Jaffába való megérkezést, a Jaffától Jeruzsálemig való utazásnak csaknem elviselhetetlen állapotait minden zokszó nélkül említi. Más zarándokok alig találnak szavakat felháborodásuk és elkedvetlenedésük kifejezésére; a mohammedánok olyan hitvány istállóba zárták őket a tengerparton, melyben — mint *Fabri* elbeszéli — a piszok miatt lefeküdni sem lehetett. Minderről *Beck*, mint száraz krónikás, csupán annyit jegyez meg, hogy egy odúba, marhaistállóba *(,gwelb', ,fechstall')* zárták őket. A Jeruzsálembe vezető úton a bennszülöttek megverték, meglopták őket, erővel elvették lovaikat, anélkül, hogy mindezekért bosszút lehetett volna állaniok. Mindezt *Beck* egy szóval sem említi. Ellenben kezd fölébredni benne a Szentföld minden röge iránt való érdeklődés. Se vége, se hossza a szent helyek fölsorolásának, a hozzájuk fűződő emlékek s az általuk nyerhető búcsúk emlegetésének. A modern olvasóra nézve az ilyen leirás unalmas; ellenben a XV. évszázad emberében, kire az egyházi élet folytonosan hatott, mindez nagy figyelmet és odaadó érdeklődést keltett. Minden reflexió nélkül átveszi, amit a kalauzoló barátok

az idegen zarándoknak mondanak és a legcsekélyebb kételkedés nélkül hiszi előadásukat, míg *Fabri,* a tanult szerzetes, néha elgondolkozik és kritikát mond a hallottakról. Hogy *Beck* a búcsúkat oly lelkiismeretesen fölsorolja, bizonyossá teszi előttünk, hogy e nehéz és veszélyes utat, mely sok zarándoknak életébe került, csupán ezekért tette meg.

A Jaffából Velencébe való visszatérés július végétől szeptember 30-ig, tehát két teljes hónapig tartott. S mindössze három és fél lapra vannak összeszorítva az ez útra vonatkozó észrevételei. Az Alpokon keresztül való útjával, melyet egyedül tett meg, gyorsan végez; az Alpok világának fenséges szépségeit nem veszi észre.

A napló forrásai.

Tudjuk más zarándok-iratokból, hogy Velencében és Jeruzsálemben árusítottak olyan, szerzetesektől készített kalauzokat Palesztinába és vissza, melyek a hivő zarándokok számára a városok neveit s a legszükségesebb fölvilágosításokat tartalmazták. Sokaknak volt régebbi zarándokoktól származó naplójuk, melyeket útmutatókul magukkal vittek. Ezeken a már készen levő közleményeken alapulnak ezek az újabb útiföljegyzések is. Néhány ilyen iratnak egybevetése könnyen meggyőzhet bennünket arról, hogy szerzőik ugyanazon, vagy egymáshoz nagyon is közellevő forrásokból merítettek. Hiszen, ha egyes helyekkel kapcsolatban ugyanazok a közlések fordulnak elő, ha a távolsági adatok egymással teljesen azonosak, ha a szövegezésben meglepő egyezésekre találunk, lehetetlen közös forrásra nem gondolnunk. Igy van ez *Becknél* is. S habár ő egyik forrását egyszer meg is nevezi — csak úgy épen mellesleg 11. l. — *(„jndes Nürnbergers receppt han ich fonden, das Rogus [Ragusa] sye ain starcke, veste statt und ain comun für sich selbs')* — mégis föltehetjük, hogy volt kezében egy útleirás, melyet a legteljesebb mértékben fölhasznált. A forrásnak származási helyével *(„Nürnberger')* együtt való említése arra enged következtetést, hogy e forrásul használt mű szerzője *Beck* korában általánosan ismert férfiú lehetett. S ez nem más, mint a nürnbergi patricius Georg *Pfintzing,* ki 1436-ban és 1440-ben utazott a Szentföldre s utazásait le is írta.

Beck Pfintzing művének, amennyiben a R. és M.-féle lenyomatból megállapítható, egyik fejezetét egész teljességében kiírta, és pedig a következőt: *Item do hernach sten geschriben all die heylgen stet, die ich Jorg Pfiinczing hab gesehen, und was aplas an yder stat ist* (R. u. M. 73. l.). R. és M. kiadásának 73—90. lapjain vannak fölsorolva a búcsúk, mint azt *Pfintzing* fölsorolta. *Becknél* csak a sorrend nem azonos. Általánosságban megfelelnek egymásnak:

R. és M.:	*Beck:*
73—78 l.	27—31 l.
79—85 l.	19—26 l.
86—90 l.	33—40 l.

Pfintzing sorrendjének tehát *Becknél* ez a megfelelő 27—31., 19—26., 33—40. l. Különösebben csak a búcsúkkal egybekapcsolt helyek fölsorolásában tér el *Beck* forrásától. Általánosságban azonban körülbelül e tekintetben is egyezik. *Pfintzing* a teljes búcsút így jelöli: ‚*aplas von pein und schuld*' vagy ‚*aplas von schuld und von pein*', ahol nem teljest: ‚*aplas VII jar und XL tag*'. *Beck* az elsőt: ‚*ablas für pen und schuld aller sünd*' vagy ‚*ablas aller sünd (für pen und schuld)*', avagy ‚*ablas für pen und schuld volkommender*'; a másikat: ‚*ablas VII jar VII kar*' (= *karen* = 40 napos böjt; franc. carême < quadragesima). A búcsúk nagyságának megjelölése mindkét irónál azonos. Eltérés csupán a következő négy esetben van: Anna háza ‚*ablas VII jar VII kar*' (Beck 28. l.), *Pfinzingnél* (R. u. M. 75. l.) teljes búcsú; oszlop, melynél Krisztus megostoroztatott, *Becknél* (23. l.) teljes búcsú, *Pfintzingnél* (R. u. M. 83 l.) ‚*aplas VII jar und XL tag*'; épen így Keresztelő János szülőhelyének említésekor (Beck 37. l. R. u. M. 88. l.) s végül azon hely emlitésekor, ahol Krisztust a sátán kisérti, *Becknél* részleges, *Pfintzingnél* teljes búcsú van említve (Beck 39. l. R. u. M, 89. l.).

Egyes esetekben találkozunk *Becknél* búcsúk említésével oly helyekkel kapcsolatban is, melyek *Pfintzingnél* teljességgel hiányzanak. A Szentföldre való lépés helyétől Jeruzsálemig *Pfintzing* teljesen mellőzi azoknak fölsorolását (Beck 17—19. l.).

Az egyezés nemcsak a sorrendben, hanem a szövegben is szembeszökő. Mutatványul álljanak itt az alábbiak:

Becknél (28. l.): *‚Item die portt, da man Sant Steffen us fůrtt und da man jn verstainget. Da ist applas VII jar VII k.*

Pfintzingnél (R. u. M. 75. l.): *‚Item dor nach ist die pfort, do man den lieben Sant Steffan durch aus fürt, do man in versteynen wolt, do ist applas VII jar und XL tag'.*

Becknél (29. l.): *‚Da ist ain hüle jm velsen, dar jnn unser lieber her Jhesus Christus gebettet und blütigen schwaisz geschwitzt haut...*

Pfintzingnél (76. l.): *‚Item darnach ist die stat unter ein felss tieff in ein gross loch, do hat unser lieber herr drey stund gepet an sein hymelischen vater und hat da geswiczt plutigen sweys'.*

Becknél (30. l.): *‚Item die statt, da der engel unser frŏwen ain balmen zwÿ bracht'.*

Pfintzingnél (77. l.): *‚... die stat, do der engel den palm prach unser frawen'.*

Becknél (30. l.): *‚Item die stat, da die zwelf botten den glaben machten'.*

Pfintzinynél (77. l.): *‚... dar ynnen machten die lieben zwelf poten den glauben'.*

Becknél (21. l.): *‚Item die stat, da das osterlamb gebraten ward und da das fůszwasser den jungern zů weschen gewermet ward'.*

Pfintzingnél (80. l.): *‚... die stat, do das osterlemlein gepraten ward, ... und do ward auch gewermt das wasser, do mit er sein jungern wusch die fuss'.*

A példák számát könnyen szaporíthatnók párhuzamos helyek kimutatásával; ezekből kitünik, hogy *Pfintzing* mindenütt több adatot nyujt, mint *Beck,* aki viszont nem követi mindig szóról-szóra forrását, hanem saját kifejezéseit használja.

Tehát *Becknek* a Szentföldre vonatkozó ismeretei *Pfintzing* művéből származnak; ellenben nem innen való a Velencétől Jeruzsálemig való utazás leirása, mely *Becknél* 10 (9—19. l.), *Pfintzingnél* ellenben mindössze másfél lapra terjed.

Ebben tehát *Beck* a részletezőbb és mindenekelőtt igen pontos az egyes állomások távolságának jelzésében; pontosan

följegyzi valamennyinek Velencétől való távolságát is. Itt történik hivatkozás, a 11. lapon, a *,Nürnberger'*-re. Azonban e helyt is többet nyujt, mint amaz.

Beck a 11. l.: *,Item jndes Nürnbergers receppt han ich, fonden, das Rogus sye ain starcke, veste statt und ain comun für sich selbs jn Schlaffenÿa. Daz sind windeschn land des küngrichs Cruacia gelegen, und erkennen den küng von Ungern für jren heren, dem sÿ järlich zins geben. Und dem türgeschen kaiser müse sÿ alle jăr grosz trÿbutt geben, daz er frid mit jn halt. Item Sant Blasius hapt und hend ligend zů Rogus, ist mir gesagt, jn Sant Blasius kirchen'.*

Pfintzingnél (R. u. M. 68. l.): *,Dornach ... komen wir jn die stat Ragusium, das ist eine gute und hubsche stat und gehort an das kunckreich gen Ungern'.*

Beckhez hasonlóan ír *Bernhard von Breitenbach* is (R. u. M. 133. l.): *,Item dar nach kompt mann geyn Rogüsa, die staidt ligt inn Slavania, dess konigess von Croatienn, und ein konigh vonn Ungernn hait sy inn bescherins wysse, dem gebent sy tribut, aiber sy gebent dem Türckenn auch tributt'.*

Föltehető, hogy *Becknek Pfintzing* egy *részletesebb leirása* szolgált forrásul, mint aminőt a R. és M.-féle kiadás tartalmaz. Nagy egyezést mutat *Beck* leirása *Bernhard von Breitenbach*-éval, kit *Beck,* mint a zarándoklatban részt vevőt említ (53. l.); a második részben azonban, ahol a Jeruzsálembe való megérkezés utáni dolgokról van szó, már nem. Az egyik állomástól a másikig való távolság megjelölése mindkét irónál azonos. *Breitenbach* azonban több helységet sorol föl, mint szerzőnk. Főforrásul tehát, melyből *Beck* adatait merítette, a nürnbergi patricius művét kell tartanunk.

Adatokkal szolgáltak neki ezenkívül még a hajósok és azok a szerzetesek és zarándokok, kik a Palesztinába érkezőket kalauzolták; ezeknek fölvilágosításai főként olyasmikre terjedtek ki, miket a szerző maga nem láthatott. Igy például: *,Sant Blasius hapt und hend ligend zů Rogus, ist mir gesagt worden, jn Sant Blasius kirchen'* (11. l.); vagy: *,etlich bilgrin die sagen mir, essÿ des gerechten schachers crütz da'* (Kreta szigetén). Alább: *,Famagusta, ist ŏch ain hoptstatt jn Zippern* (Ciprus-sziget)... *da sind wir nit gewesen'.* Tehát e neveket csak hallomásból ismeri. A fentiekhez hasonló helyek művében 5., 12., 13. stb. lapokon vannak.

Müve anyagának forrásai tehát:
1. mindenekelőtt egy vagy több hasonló tárgyú irott mű;
2. a magalátta dolgok és
3. mindaz, amit másoktól hallott.

A mű keletkezésének ideje és helye.

Arra nézve, hol és mikor foglalta irásba *Beck* a fentieket, semmi fölvilágosítással sem szolgál. Más zarándokok fölemlítenek annyit, hogy a hajón vagy Szentföldön, sokszor éjnek idején, mikor nyugodtabb perceik voltak, jegyezgettek föl egyet-mást. *Beck* erre vonatkozólag semmiféle adattal nem szolgál. Ily körülmények között csupán a kézirat tüzetesebb szemügyrevétele és a tartalom mérlegelése vezethet némi eredményre. Erre vonatkozólag *dr. Rosenhagen* tanár egy hozzám intézett levelében így nyilatkozik: ‚*Ich halte es* (t. i. a könyvecskét) *für ein wirkliches Reisetagebuch, das wenigstens auf den ersten Blättern tatsächlich während der Reise, z. T. an Bord geschrieben worden ist*'. S valóban e föltevés önkénytelenül előtérbe lép, ha a könyv elejének gyakran egyenetlen vonásait összevetjük a könyvecske második részének szabályos betűalakjaival.

Föltehető, hogy az első 9 lapot Velencében írta, mert a kézirat e lapokon egészen egyenletes s a betűk egyformák. Amit Velencében látott, nem jegyezte föl azonnal, csak ottani tartózkodásának vége felé, mert *Fabri,* ki mindegyik napnak élményeit egészen pontosan följegyzi, az eseményeknek és látnivalóknak fölsorolásában más rendet követ. A Velencétől Jaffáig terjedő út leirása — mint *Rosenhagen* is fölteszi — valószinűleg a hajón kelt, utolsó részlete pedig valószinűleg Jaffában (10—16. lap). Könyvének 17—53. lapjait kétségkívül hazájában írta; betüi oly egyenletesek, vonásai oly nyugodtságra vallanak, hogy e föltevés önként kinálkozik.

Terminus post quem gyanánt állítható föl a 35. l. adata, mely szerint *‚her Haimbrand'*, ki a Szentsír lovagjává avattatott, visszatértében Kandia szigetén elhunyt. Ennek következtében — amennyiben ez adat nem későbbi betoldás — művének 35. lappal kezdődő része csak 1483. aug. 21. után készülhetett. Minden körülmény arra vall, hogy a 17—53. l. egy időben, valószinűleg ez év októberének közepe után, *Beck* hazájában iródott.

Beck útitársainak jegyzéke.

E történeti áttekintés végén álljon a részvevők névjegyzéke abban a formában, amint *Beck*nél és naplót vezető útitársainál — amennyire a nevek a R. és M.-féle kiadvány 501—503. l. föl vannak sorolva — megtaláljuk. Ezek az útitársak: *Felix Fabri, Bernhard von Breitenbach, Georg von Gumppenberg, Sebastian von Seyboltsdorf* és *Just Artus von Bebenhausen* (R. és M. 500. kk.).

Beck mind az öt (5) férfiút említi, ellenben őt csak *Felix Fabri* nevezi meg.

Beck az összes részvevő zarándokokról kimerítő jegyzéket ad.

Ha összehasonlítjuk *Beck* névjegyzékét társaiéval, azt látjuk, hogy *Beck*nél csupán 14 név hiányzik, a többi iróval szemben; ezek a következők:

1. *Edelmann von Breitenstein;* 2. *Franz von Brünn;* 3. *Pater Guglinger;* 4. *Johann Hentgi, Koch;* 5. *N. Inkrut;* 6. *Graf von Kirchberg;* 7. *Joh. Knuss, Dolmetscher;* 8. *Joh. Lazinus aus Siebenbürgen;* 9. *Georg Mart;* 10. *Puchler;* 11. *Caspar Schnelin;* 12. *Caspar de Siculi;* 13. *Freiherr von Tengen;* 14. *Frater Thomas.*

A többi zarándok nevét, amelyeket *Fabri* és a többi irók számunkra fenntartottak, mind megtaláljuk *Beck*nél; de e nevek irása nem mindig egybevágó. Néhány esetben párhuzamot vontam, amely egyes nevek azonosságát — némely eltérés mellett is — nyilvánvalóvá teheti, pl. *Beck: Schmasman von Rapperstain*jával szemben állítom *Fabri: Maximilian von Rappolstein*-jét; a *Beck*nél szereplő *J. v. Egelstain*-nal a *Gumppenberg*-nél előforduló *Egloffstain*-t; stb.

Három esetben ellenmondásba keverednek a különböző szerzők, még pedig úgy, hogy a hasonló nevű személyek száma nem egyezik: *Fabri* (R. és M., 501.) két szolgát említ: *Balthasar* és *Büchler*-t, mint akik a *Truchsess von Waldburg* szükebb köréhez tartoztak. *Beck* pedig kétszer is *Baltizar von Büchel*-t ír; csak ha ezt a nevet egy férfi nevének tekintjük, akkor kapjuk meg a 12 számot, melyet *Beck* (2.12) és *Fabri* is (R. és M. 501.) jelez.

Továbbá *Gumppenberg* (R. és M. 503.) két testvért: *Mathes Wigules von Aheim-* és *Lucas von Aheim*-ot említi; *Beck* ellenben *Her Mathis-, Her Wÿglis-, Her Lucas von Achaim*-ról szól, s így három egytestvérre kell gondolnunk.

Végül találkozunk *Fabri*-nál (R. és M. 503.) egy *Burckhardt von Nussdorf* nevűvel, *Gumppenberg*nél (R. és M. 503.): *Schenk Burchard von Nussdorf; Beck* (35,$_{20}$. 48,$_{6}$. és 35,$_{9}$. 47,$_{23}$.) ellenben egy *Burckhart Nussdorfer*-t és egy *Sigmond Schenk von Schenckenstain*-t említ. Véleményem szerint a *Schenk Burchard von Nussdorf* név két részre osztandó s így azután megfelel a *Beck*nél előforduló két névnek.

Alább következnek a megfelelő vagy legnagyobb valószinűség szerint azonos nevek:

*Beck*nél:	*R. és M.*-nél 501—103.:
Mathis } *von Achaim gebrüder* 35,$_{15-17}$. 48,$_{1-3}$.	*Mathes Wigules von Aheim.*
Wÿglis }	
Lucas }	*Lucas von Aheim.*
Artus Lutenschlacher 47,$_{11}$.	*Artur* (Barbier u. Lautenschläger).
Schůlmaister von Babenhusen 47,$_{18}$.	*Schulmeister Johannes aus Bebenhausen.*
Cůnrad Beck von Mengen 1,$_{3}$. 9,$_{3}$. 47,$_{16}$.	*Conrad Beck aus Memmingen.*
Philips von Bicken 41,$_{8}$. 53,$_{10}$.	*Philipp von Bicken.*
Caspar von Bollach 41,$_{12}$. 53,$_{5}$.	*Caspar von Bulach.*
Bernhart Braitenbach 53,$_{11}$.	*B. v. Breitenbach.*
Ůlrich von Braittenstain 35,$_{10}$. 47,$_{24}$.	*Edelmann von Breitenstein.*
Eberhart von Brandenstain 35,$_{25}$. 48,$_{11}$.	*Herr von Brandenstein.*
Baltizar von Büchel = 35,$_{5}$. 47,$_{11}$.	*Balthasar. Büchler.*
Jerg von Egelstain 35,$_{27}$. 48,$_{13}$.	*Egloffstein.*
Brůder Felix, Lesmaister zů Ulm 47,$_{20}$.	*Felix Fabri.*
Hans von Frÿberg 35,$_{28}$. 48,$_{14}$. 52,$_{2}$.	*Freyberg.*
Jerg von Gomppenberg 35,$_{18}$. 48,$_{4}$.	*Georg von Gumppenberg.*

*Beck*nél:	*R. és M.*-nél 501—103.:
Hans Erhart Gretzinger 49,2.	*Erhard* (Harnischknecht).
Haimbrand notthaft 35,12. 47,26. 52,3.	*Haimarus von Nothafft.*
Hans Häsinger 35,19. 48,5.	*Hans von Haslang.*
Casper Hellritt 35,26. 48,12.	*Helrit.*
Peter Koch von Waldse 47,16.	*Peter aus Waldsee,* Koch.
Ůlrich Maler 47,17.	*Ulrich Kramer* (aus Ravensburg).
Sigmond von Marspack uss Franken 36,10. 48,28.	*Siegmund von Mosbach* (aus Franken).
Jerg Marx 41,11. 53,4.	*G. Marx.*
Gilg Minchŏwer 35,22. 48,8.	*Gilg von Münchau.*
Burckhart Nussdorffer 35,20. 48,6.	*Burckhardt von Nussdorf.*
Vernand von Nüwenburg 41,10. 53,3.	*Ferdinand von Mernau.*
Schmasman von Rapperstain 41,9. 53,2.	*Maximin von Rappolstein.*
Ber von Rechberg 2,11. 35,4. 47,18.	*Bär von Hohenrechberg.*
Michel Riedrer 35,23. 48,9.	*Niederer* (Michael N. von Parr).
Hainrich von Schauburg 35,11. 47,25.	*Heinrich von Schauenburg* = *Schaumburg* (R. és M. 503.).
Sigmond Schenck von Schenckenstain 35,9. 47,23.	*Schenk Burchard von Nussdorf* (*Gumppenberg*-nél, R. és M. 503., egy személy neve).
Burckhart Nussdorfer 35,20. 48,6.	
Schmid Hans (Knecht) 47,14.	*Joh. Schmidthanns, Harnischknecht.*
Rüdolf von Schwanendingen bÿ Zürch 50,10.	*Rudolf aus Zürich.*
Hainrich von Stöffeln 2,10. 35,2. 47,13.	*Heinrich von Stöffeln.*
Johann Gräfe zů Sulm 41,6. 53,8.	*Graf Joh. von Solms.*
Casper Sünler 35,24. 48,10.	*Sunler.*
Sebastian von Syboldstorff 35,21. 48,7.	*Sebastian von Seyboltsdorf.*
Peter Velsch 36,5. 48,22.	*Peter Velsch.*
Hans Truchsäss zů Waltpurg 1,5. 35,3. 47,15.	*Truchsess Johann von Waldburg.*

*Beck*nél:	*R.* és *M.*-nél 501—103:
Gregorius Zeller 48,15.	*Zeller.*
Hans Wernher von Zÿmern 2,9. 35,1. 47,10.	*Johannes Werner von Zimmern.*

Végül felsoroljuk ama zarándokok neveit, akik a R. és M.-féle kiadványban az 1483. évvel kapcsolatban nem szerepelnek:

Adrianus Johannes 11,33.
Glam Affernaÿ 41,15. 53,14.
Anthonius 49,11.
Michel von Bamgartt 36,13. 49,5.
Adam von Bangartt 36,14. 49,6.
Dom. dominic. de Babarico 51,22.
Ändres Becham 49,8.
Jacobus Bolte 50,22.
Johann von Braittenbach 36,12. 49,4.
Galiardus Broe 49,10.
Clässlin 48,17.
Adolf von Colmer 36,6. 48,23.
Joh. Eming von Persidolia 50,16.
Götzfrid von Eppenstain 41,7. 53,9.
Petrus von Ethews 49,23.
Martin Fest 50,14.
Ůlrich Fittel von Ǒgsburg 51,14.
Jacob Bäger von Gaiszspoltzhaim 36,8. 48,25.
Philips Hand 51,13.
Peter von Hanow 49,19.
Honburger, tolmetsch 48,15.
Jacob (knecht) 50,6.
Johan Jaÿ 36,17. 50,2.
Jeronime von Sovaÿ 41,14. 53,13.
Johannes archidÿaconus 49,21.
Jerg Koch 48,16.
Laurentz, tollmetsch 49,1.
Firminus Lauteÿ 49,10.
Matheus canonicus 49,21.
Nÿcolaus von Mellervucker 41,13. 53,6.
Volmer von Mombern 36,9. 48,26.
Casper von Mÿttelhusen 36,4. 48,21.
Johannes von Öschain 50,9.
Oschwaldus plebanus 49,22.
Peter von Pems Her zů Brandis 36,19. 50,5.
Joh. Perrero 50,17.
Johannellus von Proana, Her zů Lenis 36,20.
Johan Quade 36.15. 49,7.
Jerotheus Ratzenhuser 36,3. 48,20.
Ringuff 48,16. 52,4.
Brůder Joh. Saphf 50,12.
Claus Schnider 51,2.
Jerg Schnitzer 49,1.
Hans Spender 36,2. 48,19.
Fritz Spering 48,16.
Hans Stang 36,7. 48,24.
Johan Wallan von Ÿppern 49,18.
Wernher notthaft 35,14. 47,27. (52,2.).
Hans Wintershusen 48,27.
Brůder Johans Zwick, kometter zů Tungstetten 51,11.
Junckher Rÿchgart Yttenhoffen 49,16.

Ha történeti vizsgálódásainkat egybefoglaljuk, azt találjuk, hogy *Beck* vallásos meggyőződésből, korának közszellemét követve vállalkozott a Szentföldre nagy fáradalmakkal és kellemetlenségekkel járó zarándokútnak megtételére. Hogy utazásában tett észrevételeit, érzelmeit, melyek Velence s a tenger láttára Palesztinán keresztül való útjában bizonyára benne is feltámadtak, iratában nem juttatja kifejezésre, hogy a művészet alkotásainak szemléletekor elismerésének és csodálatának csupán a ‚*szép*' szóval ad kifejezést, ezt nem szabad neki szigorúan felrónunk. Útitársai is — *Fabri* kivételével, ki akárcsak egy mai német tudós, tudományosan előkészült az útra — alig találnak egy szót is a bejárt világ szépségeinek, csodáinak ecsetelésére.

II. GRAMMATIKAI RÉSZ.

A) HANGTAN.

I. Magánhangzók.

Rövid magánhangzók.

1. §. Kfn. *a*.

A rövid kfn. *a* a kéziratban világosan felismerhető. Az irásban nincs megkülönböztetve a hosszú *â*-tól, nehány hely kivételével, ahol a hosszú *a* fölött ˇ jel van.

1. Tőszótagban:
wallfart = Wallfahrt, *land* = Land, *tag* = Tag, *haben* = haben, *grab* = Grab, *saltz* = Salz, *han* = Hahn, *gotzacker* = Friedhof, *danck* = Dank.

2. Erős igék praeteritumában:
ward werden, *abran* rinnen, *fand* finden, *nam* nehmen, *was* kfn. *wësen; erfarn* part. praet. erfahren, *vergangen* gehen.

3. Kölcsönszavakban:
samstag Samstag, *marterer* Märtyrer, *appt* Abt, *karren* a francia *carême*-ből, ez pedig *quadragesima*-ból = negyvennapos bőjt, *altar* Altar.

2. §. Kfn. *e, ä*.

Az *a* umlautját *ä*-vel, *e*-vel jelöli, anélkül, hogy régebbi és újabbi umlaut közt különbséget tenne. Egy esetben *ö* van (*wör* = Wehr).

A primärumlaut fordul elő:
tränckt tränkte, *hend* Hände, *erwelt* erwählt, *urstende* Auferstehung, *verzertt* verzehrt, *mer* Meer, *essel* Esel.

Secundärumlaut fordul elő:
almechtigen allmächtigen, *ŏnsäglich* unsäglich, *wechszt* wächst, *stärck* stark, *ächte* acht (8), *kertzen* Kerzen, *kercker* Kerker.

3. §. Kfn. *ë*.

A középfelnémet *ë* helyett állandóan *e*-t találunk, soha *ä*-t.

1. A tőszótagban:

annemen annehmen, *werden* werden, *gelt* Geld, *recht* recht, *fer* fern, *sechs* sechs, *hinweg* hinweg, *berg* Berg, *fechstall* Viehstall.

2. A part. praet-ban:

ussgeben ausgegeben, *gelegen* gelegen, *gebetten* gebeten, *gemessen* gemessen, *gesenchen* gesehen, *geschenhen* geschehen.

4. §. Kfn. *i*.

A kfn. *i* legtöbbször ebben az alakban fordul elő; a szókezdetén gyakran *j*, a szóelején és közepén *ÿ, y*, egy esetben *ü (süben* sieben).

1. A tőszótagban:

hilff Hilfe, *kindlin* Kindlein, *sicht* sieht, *schimpf* Scherz, *ding* ding, *jrrig* irrig, *syben, süben* sieben, *drÿtt* Tritt, *ÿmbis* Imbiß, *jn* in.

2. Kölcsönszókban:

bischoff Bischof, *pfisterÿ* < lat. pistor, Bäckerei, *cristall* Kristall, *spittal* Spital, *ÿnsel* Insel.

3. Erős igék praeteritumában:

rytten(d) ritten, *angriffen* angriffen, *schnitten* schnitten, *geschnitten* geschnitten.

Jegyzet. Etymologiai rövid *i* helyett nehányszor *ie* található; *wier,* kfn. wir, *jeren* kfn. ir, *sÿend,* kfn. sint, *gebierg, pierg* kfn. gebirge. (V. ö. Bohnenberger 58. kk.)

5. §. Kfn. *o*.

A kfn. *o*-t a kézirat *o*-val jelöli, melyet gyakran *a*-nak is olvashatni. A tisztán leírt szavak azonban mégis világosan mutatják e betü hangértékét.

1. Tőszótagban:

osterwochen Osterwoche, *gewonlich* gewöhnlich, *gold* Gold, *cost* Kost, *donstag* Donnerstag, *wonung* Wohnung, *loch* Loch.

2. Erős igék praeteritumában:

geflochen geflohen, *gossen* gegossen, *genomen* genommen, *geworffen* geworfen, *worden* geworden.

Jegyzet. Nasalis előtt az *u*-nak *o*-vá mélyítése, tompítása is előfordul: *fonden* gefunden, *sonn* Sonne, kfn. sunne, *bron*

Brunnen, *verkont,* ind. prät. kfn. verkünden (Rückumlaut) kfn. verkunte, *hondertt* hundert, *son* kfn. sun, Sohn. *Sigmond* = Sigmund, *Gomppenberg* (Gumppenberg).

6. §. Kfn. *ö.*

Az *o* umlautja *ö*-vel és *e*-vel fordul elő. *e*-nek etymologiai *ö* helyett való használata illabializáciora (Entrundung) enged következtetést. (Michels 79. §.)
bacheffen Backöfen, *korröcken, korrecken* Chorröck, *löcher* Löcher, *wöllen* wollen, *söllen* sollen, *heltzin* hölzern.

7. §. Kfn. *u.*

A kfn. *u*-t *u*-val, *v*-vel irja; nasalis előtt az *u* *o*-vá tompul.

1. A tőszótagban:
gepurt Geburt, *truchsäss* Truchsess, *schuld* Schuld, *urstende* Auferstehung.

2. Az erős igék praet.-alakjaiban:
zwungen zwangen.

1. *Jegyzet.* Ami a *vandend, sangend*-ben az *a*-nak *u*-val való fölcserélését illeti, arra vonatkozólag l. az *ablautsorok*ról mondottakat.

2. *Jegyzet.* A *junckher* szóban megmaradt az *u* nasalis előtt. (V. ö. 5. §. jegyz.)

8. §. Kfn. *ü.*

A kfn. *u* umlautját *ü*-vel, *i*-vel s egyszer *ÿ*-vel jelöli. *i*-nek etymolog. *ü* helyett való használata illabializációra (Entrundung) enged következtetnünk.

fünfzig fünfzig, *küng* König, *darüber* darüber, *gürttel* Gürtel, *türen* Tűren, *bürtig* gebürtig, *kingrich, küngrich* Königreich, *trÿmeln* taumeln (Schwäbisch. Wb. 2. B. Spalte 424.: trümmle^{n} = taumeln, Schwindel haben), *antlit,* kfn. antlütte Antlitz.

9. §. *Hosszú magánhangzók.*

A középfelnémet idők óta az eredetileg hosszú kfn. magánhangzókon, az újfelnémet nyelv kialakulásáig, nagy változás ment vegbe. Kéziratunk oly időből (1483) való, amikor az átalakulás e folyamata régen tetőpontját érte el és csupán részben voltak még diphthongusok használatban a régi monophthongusok helyett.

Régi hosszú *î*-helyett csupán *weil* (Weile)-ben találunk — a gyakran előforduló *wil* mellett — diphthongust; úgyszintén a *Seiboldstorff* névben, mely mellett azonban a diphthongus nélkül irt *Syboldstorff* alak is előfordul. *Seiboldstorff*-ban azonban az *ei* az eredetileg használt *e* fölé van írva.

û > *au*-ra nincs adat.

Mengen a sváb nyelvjárásterület oly részén fekszik, hol gyakori a diphthongizálás. (*Fischer,* Atlas d. schw. Ma. Karte 12, 13.)

Beck tehát, jóllehet kétségkívül diphthongusokat ejtett, mindenütt régi *î*-t, *û*-t ír és a régi *ei*-t egészen világosan megkülönbözteti az újabb *ei*-től, amennyiben a régi *ei*-t (got. *ai)* mindig *ai, aÿ*-val, az újabbat ellenben *eÿ, ei*-vel írja.

10. §. Kfn. *â.*

A kfn. hosszú *â*-t a kézirat *a, ă* (*ŏ*-is) és *au*-val is jelöli. Vajjon a jel (Index): ˇ az *a* fölött e hang hosszúságát, avagy diphthongus voltát jelöli-e, el nem dönthető, mert e jel a hosszú *o,* és a kfn. *ou*-nak megfelelő hangjegyek fölött is található.

Az *â*-nak *au* diphthongussal való állandó fölcserélésében, mely sváb nyelvjárási sajátság, nincs következetesség, mert ugyanazon szóban *a, ă, au* egyaránt előfordul.

stat, stăt, staut steht; *gaut, găt* geht; *rautthus* Rathaus; *răt* Rat; *zwÿratt* Zweirat; *kamen(d), kămend* kamen; *waren, wărend* waren.

facht fängt, (kfn. văhen); *braucht* brachte; *jar, jăr* Jahr; *grăfe* Graf; *hăr* Haar; *gnad* Gnade; *ausen* assen; *lausen, gelausen* lassen, gelassen; *aubet* Abend; *haut* hat.

Jegyzet. Az újfelnémet tagadást kifejező *un*-előszótagját a kézirat mindvégig *ŏn*-nal jelöli. A régi *un*-t tehát az *ŏn* elnyomta. A kfn. *âne* (ohne) helyett is *ŏn* van. — *ŏnsäglich* unsäglich, *ŏnverwesen* unverwesen, *ŏndöwen* talán erbrechen (kfn. döuwen verdauen), *ŏnversertt* unversehrt.

11. §. Kfn. *æ (â* umlautja).

Az *â* umlautja *ä, e*-vel van megjelölve. Az etymologiai hosszú *ê* helyettt sohasem áll *ä.*

gnädiger gnädiger, *nechst* nächste, *wär* wäre, *schefferÿ* Schäferei, *krätt* kräht, *andächtig* andächtig, *mentag* mhd. *mæntac* Montag.

12. §. Kfn. *ê*.

A hagyományos *ê* csak *h, r, w* előtt és szó végén fordul elő, mely esetben a germ. *ai*-ból keletkezett. — Csak néhány példánk van; az *ê* mindig *e*-vel irva, ˇ jel (Index) nélkül fordul elő; háromszor *ee*-alakban.

her, kfn. hêrre, hërre Herr, állandóan egy *r*-rel írva; *lerer* Lehrer; *erste* erste, *mer* mehr, *ŏnvesertt* unversehrt; *ee* ehe; *saltzsee* Salzsee, *Waldse* Waldsee (helységnév); *zwên* zwei.

Összevonás következtében keletkezett *ê* (Kontraktions-*e*) van a következőkben: *gen* gegen; *zen* kfn. *zên* , *zëhen* a szokásosabb *zechen* mellett.

Az *ê* a *pen*ben *(pin* mellett) is előfordul, a kfn. *pên, pîn,* latin kölcsönszó: poena-ból.

13. §. Kfn. *î*.

Kfn. hosszú *î* helyett mindenütt *i, ÿ* van, csak két esetben találunk diphthongizálás útján keletkezett *ei*-t (az irásban a régi *ei*-től és az összevonás által keletkezett *ei*-től a kontractions- *ei* jól meg van különböztetve) és pedig a *weil*-ban, a szokottabb *wil*-mellett (kfn. *wîle)* és *Seiboldstorff, Sÿboldstorff*-ban. Ez utóbbi esetben az *ei* idegen kézirással van belejavítva. *Beck* kétségkívül a diphthongus hangértékét jelölte az *i*, *ÿ*-val.

frÿher Freiherr, *schniderknecht* Schneiderknecht, *crützlin* Kreuzlein, *wit(t)* weit, *essentzzitt* Essenszeit, *balmenzwÿ*, kfn. *zwî* Zweig, *küngrich* Königreich, *wis* weiß, *Rin* Rhein.

14. §. Kfn. *ô*.

A kfn. *ô* < *au* helyett *h* és foghangok előtt *o*-t találunk, mely a rövid *o*-tól nincs megkülönböztetve. Nehány esetben ˇ jellel (Index) ellátva fordul elő: *frŏnaltar* Fronaltar; *Rŏm* Rom; *strŏw* Stroh.

osterwochen Osterwoche, *hoch* hoch, *kloster* Kloster, *fůrlon* Fuhrlohn, *grossz* groß, *schos* Schoß, *or* Ohr, *notthafft* = kfn. *nôt*haft Not habend.

Hosszú *ô* van a kölcsönszóban:
kor Khor, *cron* Krone, *rosen* Rose, *galiott* = kfn. *galiôt* Schiffsknecht.

15. §. Kfn. *œ.* *(ô* umlautja).

A hosszú *ô* umlautja *ö, e, ü*-vel van jelölve.

grösten größten, *schön* schön, *hertt* hört.

ü-vel: *gecrünt* gekrönt, *schüne* schön; emellett azonban előfordul a szabályos *schön* alak is. Bohnenbergernél 55. §. — találunk példákat *eü-* és *ie*-vel.

16. §. Kfn. *û.*

A kfn. hosszú *û* helyén egyetlen egyszer sem áll diphthongus, hanem állandóan egyszerű *u*-val van írva s igy nincs különbség téve hosszú *û* és rövid *u* között.

hut Haut, *luter* lauter, *werckhus* Werkhaus, *gebuwen* gebaut, *mur* Mauer, *Luttenschlacher* (tulajdonnév) Lautenschläger, *Ratzenhuser* (tulajdonnév), *hûs* Haus-hoz.

Jegyzet. Amint már említettük, *Beck* a«*Bebenhausen*» (ahogy R. és M.-nél találjuk) családi név helyett «*Babenhusen*»-t ír.

17. §. Kfn. *u̍* *(û* umlautja).

Az umlautos hosszú *û*-t *ü, ẅ*-vel jelöli; s eszerint — a *ẅ*-t kivéve — nem különbözik a rövid *u* umlautjától.

crütz Kreuz, *hüser* Hauser, *sül* Säulen, *bẅ* a kfn. *bû* többese.

Diphthongusok.

18. §. Kfn *ie.*

A kfn. *ie* hangot — *ie, ÿe*-vel jelöli.

kemeltiere Kameltiere, *ziechend* sie zeichen, *liebe* lieb, *diener* diener, *viertzig* vierzig, *sÿe* = kfn. *sie* sie, *schier* schier, fast.

Korai kölcsönzések: *kriechisch* griechisch, *priester* Priester.

1. *Jegyzet.* Egyszer csupán *i* fordul elő *ie* helyett a *krichesch* szóban (L. Bohnenberger 83. §.).

2. *Jegyzet.* A *gebierg* s hasonló szókban előforduló *ie*-re vonatkozólag v. ö. 4. §. jegyz.

19. §. Kfn. *iu.*

A kfn. *iu* hang *ü, ẅ*-vel, egyszer pedig *i*-vel van jelölve.

lütt, lit Leute, *üwer* euer, *tütscher* deutsch, *nüne* neun, *Nüwenburg* Neuenburg (helységnév), *drẅ, drüw* = kfn. *driu* drei.

Jegyzet. A szabályszerüen várható *ü* helyett *ů* van ezekben: *fůr* Feuer, *ůch* euch, *zůg* Zeug, *tůffel* Teufel, *Nůwenburg*, *Nüwenburg* mellett. Ezekben az *ů ü*-nek olvasandó. (L. 23. §.)

20. §. Kfn. *ei*.

Az ősgerm. *ai*-ból keletkezett kfn. *ei* a svábban *ai*-vá lett. A sváb kéziratok e hang helyett általában *ai (ay)*-t írnak. A mi kéziratunk is kivétel nélkül ezt az irásjelet használja. Ez az *ai* < ősgerm. *ai* élesen meg van különböztetve az *-egi* — (ősgerm. *-agi)* összevonásából keletkezett kfn. *ei*-től. Ez utóbbit *Beck* következetesen mindenhol *eÿ*-vel jelöli, ami annak a bizonyítéka, hogy ez a hang a régi (diphthongusos) *ei* < *ai*-től gondosan meg volt különböztetve.

Az új, a kfn. *î*-ből keletkezett *ei* hangot *Beck* mindkét előforduló esetben *ei*-vel írja, úgy hogy az irásban e három *ei* hang nem téveszthető össze egymással.

1. Ősgerm. *ai*-nak felelnek meg:
hailig heilig, *gestain* Gestein, *bain* Bein, *flaisch* Fleisch, *waÿd* Weide (Viehweide), *laÿd* Leid, *zertaÿlt* zerteilt, *gaist* Geist, *gaisselt* gegeißelt, *claider* Kleider, *schraib* = kfn. *schreip* = er schrieb.

Jegyzet. A kfn. *erschein* helyett álló *erschin*-re vonatkozólag v. ö. 62. §. jegyz.

2. Az *-egi* — összevonásából keletkezett az *eÿ* ezekben: *angeleÿtt, geleÿt* angelegt, *leÿten(d)* legten, *seÿt* sagte.

3. A kfn. *î*-ből származó *ei* — van az alábbiakban: *weil* Weile és *Seiboldstorff, wil* és *Sÿboldstorff* mellett.

21. §. Kfn. *ou*.

Szerzőnk a kfn. *ou*-t *o, ŏ, a, ă*-val írja. E hang jelölésére, használt betük oly bizonytalan alakúak, hogy *a* és *o* között ingadoznak. Hasonló ingadozások l. Bohnenberger 91. §.

hopt, hŏpt Haupt, *koffmanschaft* Kaufmannschaft, *globen* Glaube, *lognen* leugnen, *frŏ, frŏw, frăw, fraw* Frau, *haberŏgsten, haberogsten* Haberaugust = September, *och, ŏch* auch, *kaft* gekauft.

22. §. Kfn. *eu, öu*.

A kfn. *eu, öu*-t — kéziratunk *ŏ*-vel jelöli; egyszer *ü*-vel.

1. *ou* — umlautjából:
ŏndŏwen erbrechen (?), kfn. *douwen, döuwen* verdauen; *tüffer* der Täufer.

2. ősgerm. *awi*-ból:
fröden Freude, kfn. *vröude; Ringköw* Rheingau, kfn. *göu; flötten* Flöte, kfn. *flöute.*

Jegyzet. A kfn. *zöugen* zeigen helyett a *zögt* alakot találjuk a szokottabb *zaigt* zeigte mellett. (V. ö. Bohnenberger, 109. l.

23. §. Kfn. *uo.*

A kfn. *uo* helyett a főszótagban állandóan *ů* van.
brůder Bruder, *můter* Mutter, *thům* < lat. *domus* Stiftskirche, *barfůser* Barfußer, *fůszwasser* Fußwasser, *schůlmaister* Schulmeister, *fůr(end)* fuhr(en), *schlůg(en)*, schlug(en), *trůg(end)* trug(en).

1. *Jegyzet.* *ů* van a *nůtz* nichts szóban, a kfn. *nütz.* V. ö. Schwäb. Wb. IV. Spalte 2022. *nichts* alatt.

2. *Jegyzet.* Nehányszor *ů* van ott is, ahol *ü*-t várnánk: *tůffel* = *tiuvel, fůr* = *viur*, *zůg,* = *ziuc, ůch* = *iuch, Nůwenburg, Nüwenburg.* V. ö. 19. §. jegyz.

3. *Jegyzet.* Puszta *u*-t találunk a nyomatékosan hangsúlyozott *-tuom* képzőben:

hailtum = Reliquie, *bistumb* = Bistum: kfn. *heiltuom* és *bistuom.*

4. *Jegyzet.* Az *uo* helyett *u* fordul elő a *must* szóban, kfn. *muoste,* azonkívül előfordul *můstend* mußten is.

24. §. Kfn. *üe.*

A kfn. *uo* umlautját a kézirat *ü*-vel jelöli, ép úgy, mint a rövid *u* és hosszú *û* umlautját.

brüder Brüder, *tüch* Tücher, *füsz* Füsze, *blütigen* kfn. *bluotec*, *füren* führen, *frü* früh, *müse* müssen, *hütlin* Hütlein.

25. §. *Rückumlaut.*

Nehány adattal — a gyenge igék praeteritumában — az ú. n. rückumlaut előfordulását is bizonyíthatjuk. A kfn. *verkünden*-hez tartozik *verkont; tœten*-hez a praet. *todt* ertötete; *hœren*-hez *horrt* ich hörte; a kfn. *vüeren*-hez *fůrt* führte; a kfn. *erkènnen*-hez *erkanten* erkannten.

Az *erkènnen* és *vüeren*-hez tartozó partic. praet-ben — *erkent* és *gefürt* — Rückumlaut nincsen, míg az indic. praeter.-ban, mint láttuk, megvan.

II. Mássalhangzók.

Semivocalisok.

26. §. Kfn. *j.*

A kfn. *j*-t mindig *j*-vel írja.

jar Jahr, *jünger* Jünger, *jamer* Jammer, *Jhesus* Jesus, *Jacobiten* (szerzet).

1. *Jegyzet.* Az ófn. *scario* = Scherge és *firheriôn* = verheeren szókban a szótagkezdő *i* mint *i* maradt meg a *scherien* = Schergen-ben s mint *ch* a *verhercht* (part. prät.) alakokban. — Föltehető, hogy e hangjegynek spirans ejtése volt, mely a zöngétlen *t* előtt zöngétlenné lett, míg az *e* hang előtt valószinűleg zöngésnek kellett lennie.

2. *Jegyzet.* Egy korábbi *g*-hangból lett a *j* a *Jeorsiten* = *Georgier* (keresztény felekezet) szóban.

27. §. Kfn. *w.*

A *w*-t, mely az ősgerm. egyszerű *u̯*-nak felel meg, kéziratunkban *w*-vel találjuk jelölve.

wochen Wochen, *wertt* gewendet, wärts, *werckhuss* Werkstätte, *wör* Wehr, *wasser* Wasser, *waineten* weinten, *růweten* ruhten, kfn. *ruowen.*

Az ősgerm. χ^w-ből származik a *w* a következőkben: *wie* wie, *wis* weiß, *welches* welches.

Kettős *u̯u̯*-ból származtatható a *w* ezekben: *frŏwe* Frau, *üwer* euer, *jngehŏwen* eingehauen, *Nüwenburg* Neuenburg, *ŏndöwen* kfn. *döuwen.*

Jegyzet. A *w*-nek *b*-be való átmenetét találjuk ebben: *růbet* ruhte (kfn. *ruowen*), emellett azonban a *w*- s alak is, mint láttuk, előfordul, *růweten* ruhten.

(V. ö. Kauffmann. 144. §. 4. Jegyz.).

Liquidák.

28. §. Kfn. *l.*

Az etymolog. egyszerű és kettős *l*-et minden pontosabb megkülönböztetés nélkül *l*, vagy *ll*-lel írja.

1. Etymolog. egyszerű *l* van ezekben:

edel edel, *ligen* liegen, *half* half (kfn. *hëlfen*), *halten* hal-

ten, *vil, vill* viel, *wil* Weile, *antlit* = kfn. *antlütte* Antlitz, *luter* lauter, deutlich, *lůdend* sie luden (kfn. *laden*).

2. Etymolog. kettős *ll* van az alábbiakban:

willes (gen. sing.) Wille, *alles, alwegen* kfn. *al (alles), stall* Stall, *volbringen* vollbringen, *gefallen* gefallen, *hell* Hölle, *gesel(l)-schaft* Gesellschaft, *billich* billig.

Az idegen szavakban, a kfn. *tolmetsche*, *altâre*-ban *Beck*-nél *l* és *ll* van:

tol(l)metsch, *al(l)tar.*

1. *Jegyzet.* Egyszer előfordul az állandóan használt *kirch* Kirche alak mellett az aleman forma: *kilch. Beck* kétségkivül ismerte ez alakot s egy helyen öntudatlanul alkalmazta.

2. *Jegyzet.* Az *l* eltünése vagy *n*-né való assimilatiója: *sond* = sie sollen; ez a jelenség gyakori a sváb-aleman nyelvben Michels, 239. §. 4. Jegyz.).

29. §. Kfn. *r.*

Az etymolog. egyszerű és kettős *r* egyes *r* alakban van írva. Csak az *anderrer* anderer, *irrig* irrig és *karren* < franc. quarême-ben találunk *rr*-t.

mer Meer, *jar* Jahr, *ŏnversertt* unversehrt, *hertt* hört, *türen* Türen, *rinc* Ring, *her, (heren)* Herr, kfn. *hêrre, hërre, fer* = kfn. *vërre* fern, *erneren* = kfn. *ernėrn.*

1. *Jegyzet.* A *zebrochne* zerbrochene alakban a hiányzó *r,* a *zerbrochne* mellett, az e szóban előforduló praefixum kfn. mellékformájából — *ze* — magyarázható.

2. *Jegyzet. kilch*-re vonatkozólag l. a 28. §. 1. Jegyz. mondottakat.

Nasalisok.

30. §. Kfn. *m.*

A kfn. *m, mm* egyszerű *m* alakban használatos; egyszer fordul elő *mm* a *sammletten* sie sammelten szóban. Gyakran vízszintes vonáska van az *m* felett, ha rövid magánhangzó előzi meg.

annemen annehmen, *kom̄en* kommen, *osterlamb* Osterlamm, *stam̄en,* flekt. alak a kfn. *stam* (Stamm)-hoz, *schwam̄* ich schwamm, *trijmeln* taumeln (?), sváb *trümmle*^{n}, *genom̄en* genommen.

Jegyzet. Az *m*-hez *n* assimilálódott ezekben: *aim* < *eineme*, *sim* < *sîneme,* miután az *e n* és *m* közül (synkope útján) kiesett.

31. §. Kfn. *n*.

n és *nn* van az etymolog. egyszerű és kettős *n* helyén, minden szabályos megkülönböztetés nélkül. Rövid magánhangzó után gyakran *n̄* (fölötte vonás).

jn, jnn in, *son, sonn* Sonne, *sontag* Sonntag, *erkennen* erkennen, *ton̄en* Tonnen, *kan* ich kann, *pfennig* Pfennig, *brin̄enden* brennend, *bron̄* Brunnen.

1. *Jegyzet. ÿnbis* (Imbiß) és *enphieng* (empfing) szókban a dentalis-nasalisnak az ajakhanghoz való hasonulása nincs jelölve.

2. *Jegyzet.* Az *n*-nek a reákövetkező *m*-hez való hasonulására vonatkozóan l. a 30. §. jegyz.

3. *Jegyzet.* Az *l*-nek *n*-né hasonulására vonatkozólag a *sond* (sollen)-ben l. 28. §. 2. Jegyz.

4. *Jegyzet.* A szóvégi *n*-nek, hosszú magánhangzó után a mellékhangsúlyos szótagban való lekopása fordul elő ezekben:

stücklÿ Stücklein, *bilgrischaft* kfn. *bilgerîn, bilgrÿ* plur. kfn. *bilgerîn*-hez; emellett előfordul *bilgrinfartt* és *bilgrÿn* is Ugyanígy hiányzik az *n* a *cristelichen* szóban; emellett előfordul *cristenlichen* is (christlich, kfn. *kristenlîch*).

5. *Jegyzet.* A *Bangart* (helységnév)-ban az *m* *n*-né lett; előfordul *Bamgartt* is.

Nasalizáció.

32. §. A mai sváb nyelvjárásterületen annyira elterjedt nasalizációnak első nyomai a középfelnémet időkig nyulnak vissza. «Die alten Schreibungen senhen, geschenhen geben sicher nichts anderes als diesen Nasal wieder». (Fischer, Geogr. der Schwäb. Ma. 56. l. 6. Jegyz.) E nézet azonban megdölt. V. ö. *Kauffmann* 158. §. 3. és *Behaghel,* Gesch. der d. Sprache 79., 4., ahol a régebbi korok irott és beszélt formáinak keveredésével van megmagyarázva.

Azonban nehány más eset is előfordul: *ÿnsen* Eisen, *Michenhelis* Michaelis.

Sant Mangnus-ban (*Magnus* helyett) és *mangnificat*-ban (= *Magnificat;* dicsőitő ének vecsernyéken) a *gn*-ből hanyag kiejtés miatt lett *ngn (ŋgn).*

‚H' hehezet.

33. §. A hehezetes hang, a *h*, mely az ősgerm. h (χ)-ból fejlődött, a szó elején mindig *h*-val, a szó belsejében magánhangzók között mindenütt *ch*-val van jelölve. Ez a *ch*-val való irás a *h*-nak spirans ejtésére mutat, melyet mint az ősgerm. *h*-ból keletkezett hangot kell tekintenünk *r, l* után, *t* előtt, valamint a szó végén. Wilmanns is utal erre: «daß inlautendes *h* im südwestlichen Deutschland etwas kräftigere Artikulation hatte als anderwärts». (Michels 92. §., 4. Anmerk.).

1. *A szó elején:*

her Herr, *hailig* heilig, *hăr* Haar, *hutt* Haut, *dahaim* daheim, *hoch* hoch, *haisen* = kfn. *heizen, holen* holen, *hÿmel* Himmel, *heltzin* hölzern.

2. A szó belsejében:

hocher (*hoch*-ból) höher, *geflochen* geflohen, *ersachend* ersahen, *ziechend* sie ziehen, *zechen* = kfn. *zëhen* zehn (10), *Luttenschlacher* (tulajdonnév), a kfn. *slâhen*-hez schlagen.

l, *r* után, *t* előtt, valamint a szó végén álló *h*-ról l. 37. §-t.

Jegyzet. A *h* eltünése, az előtte álló hangnak megnyujtásával, fordul elő *zen* = kfn. *zên* (10) szóban.

Spiránsok.

34. §. Kfn. *f, v.*

1. A kfn. spiránsok *f, v* (az ősgerm. *f*-ből), a szó elején, belsejében és végén csak nagyritkán vannak *v*-vel jelölve; a legtöbb esetben *f* fordul elő.

von von, *volbringen* vollbringen, *vier* vier, *vatter* Vater, *vil, fil* viel, *velsen* Fels, *vast, fast* fast, *flaisch* Fleisch, *bachöffen* Backöfen, *fech* Vieh, *hoff* Hof.

2. A magánhangzók után álló és az ősgerm. *p*-ből származó zöngétlen spirans hosszú hangzók után is *ff*-fel, mássalhangzók előtt részben csupán *f*-fel van jelölve.

uff, uf auf, *geoffnet* geöffnet (offenbart), *kofft, koft* gekaufte, *tüffer, toufœre, schefferÿ* = kfn. *schœferîe, cruft, krufft* Gruft, *staffel* Stiege, *angriffend* sie griffen an.

3. Nehány esetben *r, l* után is keletkezik *p*-ből: *dorff* Dorf, *half* half (*hëlfen*-hez), *wurffen, geworffen* warfen, geworfen.

35. §. Kfn. *s*.

I. A kfn. *s* (ősgerm. *s*-ből) a szó elején *s, sch*-sel van jelölve, mely utóbbi bizonyos körülmények között *s*-ből keletkezett; a szó belsejében *s, ss* áll, a szó végén, a zönge elvesztésének jeléül *s, ss, sz, ʒ*.

A szó elején:

sin sein, *sail* Seil, *gesessen* gesessen, *son* Sohn, *sch* < *s*-re vonatkozólag l. II.

A szó belsejében:

wisen flect. weise, *kaiser, kaisser* Kaiser, *esel, essel* Esel, *gaiszlen* = kfn. *geisel* Geißel, *unszers* unsers, *dissem* diesem.

A szó végén:

waʒ war, kfn. *was, hus* Haus, *huszwirtt* Hauswirt, *werckhuss* Werkhaus.

II. Az ófn. *sp-, st-* (*sk, sc* már korán *sch*-sé lett), *sl-, sn-, sm-, sw-* a középfelnémetben változatlanul. A kéziratban *schl-, schn-, schm-, schw-* fordul elő, míg az ófn. *sp-, st-* (a kéziratban) nincsenek megváltoztatva. Az *s* > *sch* változásnak tehát — az említett mássalhangzók előtt — még a *Beck* kora előtt végbe kellett mennie, úgyszintén az *st, sp*-ben is, ahol még ma is, 500 évvel később *sp, st*-t irunk, de *schp, scht*-t ejtünk.

sp. sper Speer, *spalt* Spalt, *sprach* Sprache.

st. stund Stunde, *staffel* Stufe, *stain* Stein, *urstend* Auferstehung, *sust* sonst, kfn. *sust.*

sl. verschlagen verschlagen (part. prät.), *schloss* Schloß, *schlaffend* schlafend.

sn. schniderknecht Schneiderknechte, *beschnitten* beschnitten, *Schnider* (tulajdonnév).

sm. Schmid (tulajdonnév).

sw. Schwāben, schwam̄ ich schwamm, *schwaisz* Schweiß, *Schwitz* Schweiz.

36. §. Kfn. *ʒ*.

A szó belsejében meg végén előforduló s az ősgerm. *t*-ből keletkezett hang, mely rövid magánhangzók után a szó belsejében *ʒʒ*-vel, hosszú magánhangzók után és a szó végén *ʒ*-ve iratik, kéziratunkban minden pontosabb megkülönböztetés nélkül *s, ss, sʒ*-szel van jelölve; azonban úgy, hogy a szó belse-

jében hosszú magánhangzó és diphthongus mögött gyakoribb az egyszerű *s*.

waz = kfn. *waz*, továbbá *daz* = kfn. *daz* *z*-vel is van írva.

das, daz das, *grosen, groszen* groß, *haisen, gehaisen* (ge)-heißen, *barfůsen* Barfüßer, *sassen, sasent* wir saßen, *truchsäsen* Truchseß, *aus* aß, *ausen, aussend* aßen, *wissen* wissen, *beschlossen* beschlossen, *gässlin* Gäßlein.

37. §. Kfn. spiráns *h, ch.*

I. Már a 33. §-ban említettük, hogy a középfelnémet hehezetes, az ősgerm. *h* (χ)-ból származó *h* a szó belsejében állandóan *ch*-nak írva fordul elő. Ugyanezen irásmódot találjuk akkor is, amidőn a *h*-nak kfn. spiráns ejtése volt; tehát *r, l* mögött, *t* előtt és a szó végén. A szó végén levő *ch* eltűnése sehol sem észlelhető, míg a középfelnémetben a szóvégi spiránsnak hiánya — valószinűleg analógia következtében — gyakran előfordul (Michels 118. §.).

a) *r* mögött: példa nem fordul elő;

b) *l* mögött: *Walchen* die Welschen = kfn. *Walhe*;

c) *t* előtt: *braucht* gebracht, *andächtiger* andächtiger, *bichter* Beichter, Beichtvater;

d) a szó végén: *sach* er sah, *fech* Vieh, *hoch* hoch, *schůch* Schuh, *doch* doch.

II. A kfn. *ch* az ősgerm. *k*-ból származik a szó belsejében és végén, magánhangzók és mássalhangzók előtt. Ez a hang, mivel a kfn.-ben is mindig zöngétlen spirans volt, állandóan *ch*-val van jelölve, tehát spiráns ejtése is volt.

a) A szó belsejében:

zaichen Zeichen, *bachend* backen, kfn. *bachen* (V. ö. Michels 224. §. 2.); *machen* machen, *versůchen* versuchen, *brachet* = kfn. *brâchôt* Brachmonat, Juni.

b) A szó végén: *ich* ich, *mich* mich, *tůch* Tuch, *och* auch, *loch* Loch, *bach* Bach, *glich* gleich, *zerbrach* zerbrach.

1. *Jegyzet* Nehány régi kölcsönszóban *ch* van, mely régebbi *k (c)*-ből keletkezett, közvetlenül *l, r, n* mögött; e jelenség a közben lévő hang synkopéja útján állott elő.

kirch, ófn. *kiricha; sarch*, ófn. *saruh: kelch*, ófn. *kèlich; munch*, ófn. *munich.*

2. *Jegyzet. verhercht* verheert szóban (part. praet. a kfn.

verhèrgen, verhèrjen-ből) a régebbi *j*-ből (ófn. *firherjôn*) keletkezett hang megtartotta spirans karakterét s *t* előtt zöngétlenné lett, mely a *ch* irásmóddal van jelezve, míg a *scherien*-ben (= kfn. *schèrge, schèrje* Scherge) az *i* kétségkívül zöngés spiranst jelöl.

38. §. Kfn. *sch*.

A kfn. *sch*-hez, mely az ősgerm. *sk*-n alapszik, a régi *s*-nek *m, n, l, w, t* és *p* előtt való változása következtében ujak kapcsolódtak.

1. *sch* < *sk*.

flaisch Fleisch, *schatz* Schatz, *schimpf* Scherz, *schaiden* scheiden, *weschen* waschen, *kriechesch* griechisch.

2. Az *sch* < *sm, sn* stb.-re vonatkozólag l. 35. §. II.

Explosivák.

39. §. Kfn. *b*.

A kfn. *b*-t a szó elején, közepén és végén — ha a szomszédos hangok hatása észrevehetővé nem válik — *b*-vel jelöli.

volbringen vollbringen, *bichter* Beichtvater, *bald* schnell, *bogen* Bogen, *brechen* brechen, *schriben* schreiben, *bliben* wir blieben, *haben* haben, *grab* Grab, *starb* starb, *gab* gab, *lib* Leib.

p t előtt és mint szótagzáró: *lipphafftig* leibhaftig, *appt* Abt, *hop(p)t* Haupt, *gehep(p)t* gehabt, part. praet. haben-hez, *ampt* Amt, *applas, ablas* Ablaß.

1. Jegyzet. Néhány esetben a középfelnémet *b* helyett *p*-t találunk, pl. *pitterlich* bitterlich, *parfůsen* — *barfůsen* mellett Barfüßer.

2. Jegyzet. A szóközépi *w* a *růbedten* ruhten szóban — a *růweten* mellett (v. ö. kfn. *ruowen)* — *b* lett. (Kauffmann 144. §. 2., 4. Jegyz.)

40. §. Kfn. *p*.

sp < ősgerm. *sp*-n kívül (pl. *sprach)* középfelnémet *p* a német szavak közül csupán *kripp*-ben (Krippe) fordul elő. A *sampt* sammt és *vorgenämpt* vorgenannt (kfn. *nèmmen)*-ben a *p* pusztán átmeneti hang a labialis *m* és dentalis *t* között.

Egyébként *p* van az idegen szavakban: *priester* Priester,

patron Schiffspatron, *cappel* Kapelle, *appostel* Apostel, *pen, pin* Pein, *prediget* predigte.

41. §. Kfn. *d.*

A kfn. *d*-nek, mely az ősgerm. *þ*-ből keletkezett, a szóelején, -közepén és -végén *d* felel meg; úgy, hogy a *d*-nek a szóvégén való megkeményedése a kéziratban kifejezésre nem jut.

edel edel, *gnad* Gnade, *frid* Friede, *dorn* Dorn, *donstag* Donnerstag, *tod* Tod, *ward* er ward, *kind* Kind, *schied* er schied.

Néhány esetben a szóvégén — fonetikus irásmóddal — *t* van *d* helyett:

jettweder jedweder, *ent* Ende, *wartt* er ward a közönségesebb *ward* alak mellett; *aube(n)t* Abend, *Waltburg* Waldburg.

d<*þ* helyett *t* van a szókezdetén *tütschen,* kfn. *tiutsch, diutsch* szóban.

Több szóban az *n, l, r* mögött álló *d* az ősgermán *d*-nek felel meg, amely különben a középfelnémetben *t*-be tolódott el.

1. *nd: land,* Land; *hand* Hand; *stůnd* er stand; *wandelkertzen* Wandelkerze; *wind* Wind; *sünd* Sünde; *end (ent)* Ende; *hondertt* Hundert.

Ugyanez az ok az alapja ama jelenségnek is, hogy az igék cselekvő alakú, jelentő mód jelen idejű többesszám 3. szem.-ben *-nt* helyett *-nd* fordul elő, mely aztán analogia útján minden többes számú 1. és 3. szem. alakra átvitetett.

ziechend, bachend, ligen(d), geben(d), sie ziehen, backen, liegen, geben.

Jegyzet. A *verkont* verkündete (kfn. *verkünden*-ből) alakból hiányzik a *d,* mert a *d* és *t* egybeestek, épúgy, mint *wirt* er wird, *wirdet* helyett.

2. *ld: schuld* Schuld.

Jegyzet. Nem található fel ez a jelenség a *hieltend* hielten, kfn. *halden, halten,* és a *gelt* = kfn. *gëlt (-tes, -des)* Geld, got. *gild* Steuer.

3. *rd: herden* Herde, kfn. *hërte* (got. *haírda,* v. ö. Hirte!).

Az infinitivus hajlított alakjában előfordul egy *nd* egy régebbi *n* helyett. Ez a *d* a dentalis *n* közelségében keletkezett. (L. Kauffmann 149. §. d, β; Michels 232. §. 10. jegyz.)

zethünd, kfn. *tuon* tun; *zů gend,* kfn. *gân, gên* gehen.

Hasonló módon keletkezett az *n* a *volkom̄ender* vollkommener szóban.

d-nek *t* helyett való használatára vonatkozólag l. 42. §. 1. Jegyzet.

42. §. Kfn. *t*.

A középfelnémet *t* a legtöbb esetben az ősgerm. *đ*-nek felel meg. Ez a *t* a szó kezdetén *t*-vel, a szó belsejében hosszú és rövid magánhangzók, valamint liquidák *(r, l)* mögött — ahol a középfelnémetben csak egyszerű *t* van — *tt*-vel van írva. A kfn. *tuon* = tun igének különböző hajlítási formáiban *th* fordul elő; ez a jelenség kiváltképen a 15. évszázadra jellemző. Kauffmann 158. §. 3. a.

tůch Tuch, *todten* tot, *trücknet* trocknete, *wirtt* Wirt, *lütt* Leute, *gelt* Geld, *zitt* Zeit, *brott* Brot, *hertt* hart, *gůtter* guter, *vatter* Vater, *zwelfbotten* Apostel.

Ide tartozik az erős és gyenge igék praesensében, valamint a gyenge igék praeteritumaban és part. praet.-jében előforduló minden *t*.

hertt er hört, *hortt* hörte, *genant* genannt, *vorgenämpt* vorgenannt.

A *tr-, -ft, st-, -ht,* valamint az ősgerm. *-tr*-ből keletkezett *tt*-ben (hosszú magánhangzók után *t*-vé egyszerűsítve) előforduló *t* megfelel az ősgerm. *t*-nek.

tretten treten, *truchsäss* Truchseß, *fastet* fastete, *still* still, *stat* Stadt, Stätte, *verstainget* part. praet. a kfn. *versteinigen*-ből, *nacht* Nacht.

Ősgerm. *-tr.*

pitterlich bitterlich, *luter* lauter, deutlich.

Ősgerm. *dį* megfelel *tt*-nek; *mittle* Mitte, *drytte* dritte.

Az idegen és kölcsönszókban a *t* és *tt* gyakran előfordul, anélkül, hogy pontos megkülönböztetés volna egyszerű és kettős *t* között.

togatten Dukaten, *flötten* Flöte, *trybut(t)* Tribut, *tom̄en* Tonne, *latteren* Laterne, *spit(t)al* Spital, *marttert* = marterte, *Luttenschlacher,* a *lûte* Laute-hez (a francia luth-ból).

1. Jegyzet. d van *t* helyett a *drücknet* trocknete *(trücknet* mellett) szóban és *drytt*-ben (Tritte).

2. Jegyzet. A szabályszerint várható *d*<*þ* helyett *t* van:

furter = kfn. *vürder* weiter. A Schwäbisch. Wb. II. Spalte 1846-ban vannak példák a *t*-s alakokra is.

3. Jegyzet. Epithetikus *t*-t találunk a szóvégén (mint pl. a minő az újfelnémetben is előfordul: Axt = kfn. *ackes,* Hüfte = kfn. *huf,* Predigt = kfn. *bredige)* a *darnebent* és *den̄ocht* szókban. V. ö. Schwäbisch. Wb. II. 78; II. 151.

43. §. Kfn. *g*.

Középfelnémet *g* helyett — mely a nasalis után álló ősgerm. *g*-ből és az ősgerm. *g̱*-ből keletkezett — minden esetben, a szó elején, közepén és végén, *g* áll.

1. *g* < ősgerm. nasalis után álló *g:*

lang lang, *anfang* Anfang, *wonung* Wohnung, *sonnenuffgang* Sonnenaufgang.

2. *g* < ősgerm. *g̱* (γ):

gen, gegen gegen, *guldin* golden, *gelegen* gelegen, *geschlagen* geschlagen, *mügen* mögen, *mentag* Montag, *küng* König, *weg* Weg, *berg* Berg.

1. Jegyzet. Az *-ėge*-hangcsoport a *g*-nek vokalizálása által *eÿ*-é rövidült.

leytend < *lėg̱eten, seÿt* er sagte.

2. Jegyzet. *gk* van *k* helyett a *Ringköw* (Rheingau) szóban (a kfn. *göu*-hoz), az előforduló *Ringa* mellett. A *hertteklich* = kfn. *hėrtecl̂iche*-ben nem az etymolog. *g*-t, hanem egy *k*-t találunk a szótagok határának eltolódása következtében.

44. §. Kfn. *k, c*.

1. A szókezdő és *l, r, n* mögött álló kfn. *k, c*-nek a szókezdetén *k* és *c* felel meg; ez utóbbi különösen az idegen szókban; *r, l, n* után mindig *ck* (kivétel *kerker* 2 ×).

A szó kezdetén:

kindlin Kindlein, *klaidern* Kleidern, *knaben* Knaben, *klainet* Kleinod, *cron* Krone.

r, l, n mögött:

werckhus Werkhaus, *lincken* linken, *starcker* starker, *danck* Dank; de *kerker* Kerker.

2. Szóközépi kfn. *ck*-nak is *ck* felel meg, amely azonban eltérően a középfelnémettől, nem egyszerűsödik a szóvégén *k (c)*-vé.

korrecken Chorröcken, *dicken* dicken, *erkickung* «Erquickung», Erweckung, *gotzacker* Gottesacker, *stuck* Stück, *zeruck* zurück.

Affrikáták.

45. §. Kfn. *pf.*

A kfn. *pf*-nek minden helyzetben *pf* felel meg.

Szókezdő és nasalis után álló ősgerm. *p*-n alapszik a *pf* a következőkben:

pfennig Pfennig, *pfingstac* Pfingsten, *pfiffen* Pfeifen, *pfisterÿ* Bäckerei, *schimpf* = Scherz.

46. §. Kfn. *z, tz.*

z, tz-nek megfelel a szókezdetén *z*, a szóközepén magán- és mássalhangzók után, valamint a szóvégén *tz.*

z, tz < ősgerm. *t:*

zalt zählte, *zaichen* Zeichen, *zwo* zwei (nőnemű alak), *zŏgt* zeigte, *gan(t)z* ganz, *saltz* Salz, *heltzin* hölzern.

tz < *tt:*

schatz Schatz, *spitz* Spitze, *geschwitzt* geschwitzt.

1. Jegyzet. Összetételekben az alapszó kezdetén — mivel itt a szóalakulásának módja már elhomályosult — *tz* van *z* helyett.

hertzog = kfn. *hërzoge, vi(e)rtzig* = kfn. *vierzic.*

2. Jegyzet. tz van dentalis és *s* találkozásánál.

gůtz < *guotes* (gen. sing.) *guot*-hoz, *gotz* < *gottes*, *nachtz* < *nachtes, habentz* < *habent-si, essentzzitt* Essenszeit. Épígy *tz* van *s* helyett ebben: *sorgtzlich* = gefährlich, a kfn. *sorge*-ből.

B) ALAKTAN.

I. Névragozás.

Erős főnévragozás.

47. §. Erős himneműek.

A *tac* és *hirte* közötti különbségek *Beck*nél ki vannak egyenlítve és pedig apokope útján. Ugyanez alapon lettek egyenlők a végződések az *a* és *i* deklinációban. A régi *i* deklináció maradványa az umlaut a többes számban, mely a többi szavaknál hiányzik.

Az egyesszám nom., dat., acc. és a többesszám nom., gen., acc.-ban az *e* végzet minden esetben eltünt.

Az egyes gen.-ban mindenütt *-s* van a kfn. általános *-es* helyett, mely a tőszónak *-t*-jével *tz*-be olvadt.

A többes dat.-ban *-en* van, hangsúlytalan *-el, -er* mögött csupán *-n.*

a) Példa az umlaut nélküli hímneműekre:

sing.	nom.	*tag*	plur.	nom.	*stain*
	gen.	*winds*		gen.	*tag*
	dat.	*tag*		dat.	*tagen*
	acc.	*tag*		acc.	*tag*

b) Példa a többesszámban mutatkozó umlautra;

plur.	nom.	*bachöffen*
	gen.	*brüder*
	dat.	*-röcken, menteln*
	acc.	*füss*

Példák

a)-hoz: *finger* Finger, *wind* Wind, *berg* Berg, *schmit* Schmied, *rytter* Reiter, *burger* Bürger, *aube(n)t* Abend, *münch* Mönch, *küng* König.

b)-hez: *altvätter* Altväter, *rätt* Räte, *jüngern* dat. plur. Jüngern, *negel* Nägel acc. plur. *nagel* mellett; v. ö. *Michels* 170. §. 2. B.

1. Jegyzet. A *-t -s* hangcsoport az egyes szám gen.-ban oly szavaknál, melyek *t*-re végződnek, *tz*-vel van jelölve.

got(t)z<gottes, aubetz<âbendes, gůtz<guotes.

A *winds, tods* szókban a *ds* helyett — az irónak a *d*-re vonatkozó etymologiai öntudata következtében — a *tz* irásmód nem állhatott elő; jóllehet a kiejtés **wintz, *tôtz* volt.

2. Jegyzet. A szabály alól való látszólagos kivétel, hogy a *wille* és *morgen* szavak egyes gen. a puszta *s*-re végződik: *willes, morges.* Az első alak megmagyarázható mondatbeli viszonyából, amennyiben a főnév az ugyanazon esetben álló értelmezői melléknévre támaszkodik.

gůtz willes, tulajdonképen e helyett *guotes willen;* a második alakban a szótörzséhez tartozó *-n* eltünése a második szó-

tag hangsúlytalan voltából magyarázható, mivel ilyen adverbiumoknál csonkítás gyakran előfordul.

3. Jegyzet. *brůder* és *vatter* tulajdonképen a rokonsági nevek specialis osztályába tartoznak, mégis — a példák után itélve — a magánhangzós tövekhez csatlakoztak.

48. §. Erős nőneműek.

A hangsúlytalan szóvégi *-e* hangzónak apokopéja következtében az *ō* és *i* névragozás közötti különbség, mely a középfelnémetben még megvolt, kiegyenlítődött. Néhány nőnemű főnév többesszámú umlautja még emlékeztet bennünket a különböző deklináció-tipusokra, amelyek itt már összefolytak. Szóvégi *-e* hangzóját a következő négy szó tartotta meg:

hüle nom. acc. sing. Höhle, *mittle* dat. sing. Mitte, *gäche* dat. sing. Steilheit és *urstende* dat. sing. Auferstehung.

Példa az erős nőneműek ragozására:

sing.	nom.	*sprach*	plur.	nom.	*person*
	gen.	*sünd*		gen.	*mil*
	dat.	*zit* (Zeit)		dat.	*stunden*
	acc.	*waÿd* (Weide)		acc.	*mil*

Umlaut a többesszámban:

nom. *hend, stett*
gen. —
dat. —
acc. *hend, stett, necht, sül.*

Ilyen a ragozása a többinek is a négy előbb említett főnév kivételével.

gewonhait Gewohnheit, *sonn* Sonne, *geselschaft* Gesellschaft, *martererin* Märtyrerin, *gepurt* Geburt, *jugent* Jugend, *haimfartt* Heimfahrt, *erkickung* Belebung.

1. Jegyzet. Mivel a nőnemű főnevek erős és gyenge ragozása között nagy ingadozások tapasztalhatók, nem lehet mindig teljes bizonyossággal megállapítani néhány főnévről, hogy melyik ragozáshoz tartozik. Ez eset kiváltképen akkor áll elő, ha az egyes nom.-ban és többes dat.-ban állanak és egyébként példákkal igazolva nincsenek.

Ilyenek: *kron* = kfn. *krône* stswf., *kripp* = kfn. *krippe* stswf., *kristall* = kfn. *kristal(le)* = stswfm.

dat. plur. *gaisslen* kfn. *geisel* stswf., *tonen* kfn. *tunne* stswf., *sorgen* kfn. *sorge* stswf., *muren* kfn. *mûr(e)* stswf.

2. Jegyzet. Gyenge alakok mellett és helyett néhány esetben erősek fordulnak elő.

ynsel gen. dat. sing., kfn. *insel(e)* swf.; *junckfrow* acc. sing., a közönségesen *-en*-re végződő gyenge alak mellett, kfn. *juncvrouwe.*

49. §. Erős semlegesneműek.

A szóvégi hangsúlytalan *-e* apokopéja következtében az erős deklináció egyes osztályai egybeolvadtak. Az egyesszám nom. dat. acc., többesszám nom. gen. acc. egyformák, nincs semmi végződésük. Az egyes gen. *-s*-re végződik, a többes dat. *-en*-re.

A szavak jó része a többes számot *-er*-rel képezi, mely eredetileg tőképző (Stammbildungssuffix) volt; ily esetben a többes dat. *-ern*-re végződik.

Példák:

a) Többesben változatlan:

sing.	nom.	*land*	plur.	nom.	*land*
	gen.	*grabs*		gen.	*wortt*
	dat.	*land*		dat.	*landen*
	acc.	*land*		acc.	*land.*

b) Többes *-er* raggal:

plur.	nom.	*hüser*
	gen.	*kinder*
	dat.	*crützern*
	acc.	*höppter.*

Még előforduló példák:

a)-ra: *bain* Bein, *stuck* Stück, *sper* Speer, *mer* Meer, *tůch* Tuch, *antlit* Antlitz, *ross* Roß, *ÿnsen* Eisen, *zaichen* Zeichen, *jăr* Jahr, *scheff* Schiff.

b)-re: plural. *claider* Kleider, *greber* Gräber, *löcher* Löcher, *kinder* Kinder, *korhemder* Chorhemden.

1. *Jegyzet.* -*s* ragja *t* után *z*-vel van jelölve: *brotz*, gen. a kfn. *brôt* Brot-hoz. A *krütz* szóban (gen. sing. a kfn. *kriuz(e)*-hez) az -*s* az előtte álló *tz*-vel, a közbeeső -*e*- eltünte után, egybeolvadt.

Gyenge főnévragozás.

50. §. A gyenge hím- és nőneműek (csupán egy gyenge semleges fordul elő) a ragozásban teljesen megegyeznek; mégis előfordul három eset, hogy a himnemű főnév az egyes nom.-ban -*e*-re végződik; egyébként az egyes nom.-nak sincs semmi végzete, az eredeti -*e* apokope következtében eltűnt. A többi eseteknek -*en* ragjuk van.

51. §. Gyenge hímneműek.

Sing. nom.	*her* Herr	Plur. nom.	*heren*
gen.	*heren*	gen.	*heren*
dat.	*heren*	dat.	*heren*
acc.	*heren*	acc.	*heren*.

Példák:

hertzog Herzog, *han* Hahn, *broñ* Brunnen, *truchsäss* Truchseß, *tolmetsch* Dolmetsch.

Hajlított alakok: *globen* Glaube, *namen* Name, *ŏgsten* August.

1. *Jegyzet.* Az egyes nom.-ban egyszer -*e* van a *here* (Herr) szóban, az általános *her* mellett; kétszer a *grăve*- (Graf)-ben is.

2. *Jegyzet.* Nem -*en,* hanem -*n* van nehány szó obliquus esetében; ilyenek mindenekelőtt a gyenge ragozású kétszótagú tulajdonnevek.

Wernhern acc. sing., *Baltizarn* acc. sing., *junckhern* acc. plur. Junker.

3. *Jegyzet.* Gyenge ragozása van az egyébként a középfelnémetben erős ragozású *stam̄en,* dat. sing. a kfn. *stam,* stm-hoz (Kreutzesstamm). Erős ragozást mutat *willes* gen. sing. a kfn. *wille,* swm.-hez, mely melléknévi jelzőjének hatása alatt vette föl a *gůtz willes* alakot a *guotes willen* helyett.

52. §. Gyenge nőneműek.

Sing. nom.	*kirch*	Plur. nom.	*hütten*
gen.	*frŏwen*	gen.	*frŏwen*
dat.	*kirchen*	dat.	*kertzen*
acc.	*kirchen*	acc.	*kertzen.*

Példák: *frow* Frau, *segen* dat. sing. Säge, *sÿten* dat. sing. Seite kfn. *sît(e)* stswf., *barcken* dat. acc. sing. a kfn. *barke* stswf. hez, *rautstuben* acc. sing. a kfn. *stube* swf.-hez, *hirnschalen* acc. plur. a kfn. *hirn(e)schal* stswf.-hez.

Jegyzet, Gyengén ragozódik *krufften* nom. plur. a kfn. *kruft, gruft*-hoz stf., *tochtren* vocat. plur. a kfn. *tochter*-hez, anomal. fem, — A *töchtren* alak, gyengén ragozva, ma is használatos sváb földön. Kauffmann 301. l. — Az erős ragozáshoz csatlakozott: *naff* (acc. sing.) a kfn. *naffe* swf. = Nachen (csolnak). Épígy nincs semmi végzete az egyszer előforduló *junckfrow*-nak (acc. sing.), az általánosan használt -*en*-re végződő alak mellett.

53. §. Gyenge semlegesneműek.

A gyenge neutrumok egyetlen előforduló példája az egyes acc.-ban álló *or* = Ohr, mely alak, minthogy a gyenge neutrumok a középfelnémetben az egyes sz. acc.-t -*n* nélkül képezik, semmi különösséget nem mutat.

54. §. Más ragozás-osztályok.

Oly szavakra, melyek a fenti ragozási osztályokba el nem helyezhetők, példák nem említhetők. A kfn. *vater, bruoder, tochter*-féléknek megfelelő szavakat már a fentebbi osztályokba helyeztük el, minthogy a rokonsági-szók különleges sajátságait megszüntették.

Melléknévragozás.

55. §. A melléknév erős és gyenge ragozásban használatos; előfordul ragozatlan alakokban is. A melléknév erős ragozása sokban különbözik a főnév erős ragozásától; gyenge ragozása ellenben csaknem mindenben megegyezik a főnév megfelelő deklinációjával.

56. §. Erős melléknévragozás.

	Masc.	Fem.	Neutr.
sing. nom.	*gůtter*	*kriechesche*	*ruchs,* (kfn. *rûch*)
gen.	*gůtz*	*grosser*	**edels*
dat.	*gůttem*	*mitter*	*edelm*
acc.	*lebindigen*	*grosse, dis*	*al(le)s*
plur. nom.	*gross, sin(e)*	*welsch*	*grosse, sine*
gen.	*hailger*	*welcher*	**edeler*
dat.	*kostlichen*	*grossen*	*langen*
acc.	*starck.*	*marmelstaine, min, sin*	*kostliche, alle.*

Jegyzet. Synkope és apokope következtében sok, a szó belsejében és végén álló hangsúlytalan *e* eltünt, amely még a középfelnémetben megvolt.

Igy eltünt az *e* a gen. sing. masc.-ban (semlegesneműre példa nem fordul elő) *s* és *ȥ* előtt a nom. acc. sing. neutr.-ban: *ruchs* = kfn. *rûheȥ, al(le)s* = kfn. *alleȥ, gross* = kfn. *grôȥeȥ, gůtz* = kfn. *guotes, unsers, sins, jrs* gen. sing. masc. a kfn. *unser, sîn, ir*-hez.

Masc. acc.: *stark, selb, dis, sin* a kfn. *starc, sëlp, dise(r), sîn*-ből.

A hím- és nőnemű nom. és acc. plur. a legtöbbször ragtalan, csak itt-ott található a szó végén egy *-e*; ezek az alakok *-e*-vel a névmásokat illetik meg, melyek egyébként olyan ragozásúak, mint a melléknevek.

Masc. nom.: *hailig, gross, fil, ettlich, jr(e), sin(e)* a kfn. *heilic, grôȥ, vil, ëtelich, ir, sîn*-ből.

Fem. nom. plur.: *welsch, fil.*

Fem. acc. plur.: *min, sin* és *marmelstaine,* ez utóbbi valószinűleg **marmelsteinene* helyett, hol synkope lépett föl.

A nom. sing. fem. és nom, acc. plur. neutr.-nak a középfelnémetben megvolt a teljes *-iu* végzete, az elsőnek emellett még *-e* is. Ezek az eredetileg teljes formák valószinűleg az okai annak, hogy a nevezett esetekben nem kopott le teljesen a végzet, egy *e* még megmaradt.

Nom. sing. fem.: *kriechesche, singende;* ellenben *unser.*

Nom. plur. neutr.: *grosse, sine.*

Acc. plur. neutr.: *kostliche, alle.*

A többi esetekre vonatkozólag nincs semmi különösebb megjegyezni való. Azok a szavak, melyeknek hangsúlytalan szótagjában _-er, -el_ van, a dat.-ban és acc.-ban _-en, -em_ helyett csak _-m_, _-n-t_ vesznek föl. — Dat. sing. masc. _unserm_, dat. sing. neutr. _edelm, anderm, jettwederm_, dat. plur. masc. és neutr. _andern_. — Dat. plur. neutr. _verborgen_ az egy _-e_ synkopéja és két _n_ összekerülése útján keletkezett _*verborgenen_ > _*verborgenn_ > _verborgen_.

57. §. Gyenge melléknévragozás.

A nom. sing. masc. ragtalan; a nom. sing. fem.-nak vannak alakjai _-e_-vel és _e_ nélkül, a nom. sing. neutr.-nak _-e_ nélkül. Úgyszintén ragtalan az acc. sing. neutr. A többi esetek _-en, -n_-re végződnek.

		Masc.	Fem.	Neutr.
sing.	nom.	_hailig_	_starcke, hailig_	_hailig_
	gen.	_hochen_	_hailgen_	_hailgen_
	dat.	_herten_	_hailgen_	_hailgen_
	acc.	_grosen_	_gantzen_	_hailig_.
plur.	nom.	_hailgen_	_hailgen_	_windeschen_
	gen.	_hailgen_	_*hailgen_	_ōnschuldigen_
	dat.	_haligen_	_brinnenden_	_cristelichen_
	acc.	_nackgeschriben_	_hailgen_	_dieselben_.

Jegyzet. A nom. sing. fem.-nak általában _-e_ a végződése, néha azonban semmi.

veste feste, _alte_ alte, _grosse_ groß, _liebe_ liebe, _dürne_ (_*dürnine_ helyett) dornen, _schüne_, schöne. _-e_ nélkül: _hailig_, heilig, _kriechisch_ grichisch, _ander_ andere.

A többi alak semmi sajátosságot nem mutat. A hangsúlytalan _-er, -el_-re végződó szók általában csak _-n_-et vesznek föl végzetül.

gen. sing. masc. _mindern_, a kfn. _minder_-hez; dat. sing. masc. _vinstern_, a kfn. _vinster_-hez; dat. plur. _andern_; ellenben: _minderen_ is előfordul.

58. §. Határozott névelő.

		Masc.	Fem.	Neutr.
sing.	nom.	*der*	*die*	*das*
	gen.	*des*	*der*	*des*
	dat.	*dem*	*der*	*dem*
	acc.	*den*	*die*	*das*
plur.	nom.	*die*	*die*	*die*
	gen.	*der*	*der*	*der*
	dat.	*den*	*den*	*den*
	acc.	*die*	*die*	*die*

Jegyzet. A sing. nom. fem.-ban nem találjuk többé a kfn. *diu*-t, hanem az analogia útján keletkezett *die* alakot; épígy keletkezett a *die* a plur. neutr.-ban, hol a középfelnémetben szintén *diu* volt az eredeti alak.

59. §. Határozatlan névelő.

		Masc.	Fem.	Neutr.
sing.	nom.	*ain*	*ain*	*ain*
	gen.	*ains*	*ainer*	**ains*
	dat.	*ainem, aim*	*ainer*	*ainem, aim.*
	acc.	*ain*	*ain*	*ain.*

Jegyzet. Synkope és apokope útján keletkeztek: acc. masc. *ain* < *einen*; dat. masc. neutr. *aim* < *einem.* A megrövidült forma mind a hímnemben, mind a semlegesnemben gyakoribb. A nom. fem. állandóan *ain*-nak hangzik minden végzet nélkül.

60. §. A többi névmás.

A többi névmást itt mellőzhetjük, mert vizsgálatuk nem járna figyelemreméltó eredménnyel s különben is az előforduló alakok megegyeznek a középfelnémet alakokkal. Egynehány névmásról már előbb szóltunk. — L. 56. §. jegyz.

II. Ige és igeragozás.

61. §. Ablautsorok.

Az erős igék megtartották a hét ablautsort; történtek azonban egyes változások, melyek — nem tekintve a hangtörvények okozta változásokat — analógia-kényszer következtében állottak elő.

Mivel *Beck* zarándokkönyvében csupa száraz fölsorolásokkal, a látottaknak s hallottaknak egyszerű fölemlítésével találkozunk, ezért az igék egyes és többes számú második személyű alakjai nem fordulnak elő (egyszer az egyes 2. és egyszer a többes 2. szem.). Ép így nem fordul elő a sing. praes. 1. személye se (csupán egyetlen egyszer), mert a szerző állandóan mult időben beszél.

A tőmagánhangzók, melyek analógia útján keletkeztek s így nem régiek, szegletes zárójelbe vannak foglalva. A magánhangzó sorok mindig a tőhangzók a következőkben:

1. Infinitivus; 2. Ind. praet. sing. 1—3. sz.; 3. plur. praet.; 4. part. praet.-ban.

Mivel minden egyes igének mindemez alakjai nem fordulnak elő, azért különböző igéknek összetartozó alakjait állítottam egybe.

62. §. 1. Ablautsor.

Kfn.	*î*	*ei*	*i*	*i*
	î	*ê*	*i*	*i*
	schriben	*schraib*	*bliben*	*geschriben*
	rÿtten	*ersch[i]n*	*rÿtten*	— *geritten*
	spÿen	—	*schnitten*	*beschnitten*
	—	—	— *griffen*	—

Jegyzet. Az *i* az *erschin*-ben, a kfn. *erschein* helyett, analógia útján nyomult a plur. indic. praet.-ból. *schraib* (= kfn. *schreip*) megtartotta a régi alakot.

63. §. 2. Ablautsor.

Kfn.	*ie*		*ou*	*u*	*o*
	ie		*ô*	*u*	*o*
	ziechend	(praes. 3. sz.)	—	*z[o]gen*	*erzogen*
		—	—	—	*geflochen*
		—	—	—	*gossen*
		—	—	—	*beschlossen*

Jegyzet. Az *o*-t a *-zogen*-ben (plur. indic. praet. 3. szem.) hosszúnak kell föltételeznünk, mert ez alkalmasint analógia útján a sing. praet. hangjából állott elő.

64. §. 3. Ablautsor.

Kfn. *i*	*a*	*u*	*u*
ë	*a*	*u*	*o*
find (praes. 3. sz.)	*fand*	*v[a]ndend*	*fonden*
singende (part. pr.)	*schwam*	*s[a]ngend*	—
—	*half*	*wurffen*	— *worfen*
wîrt (praes. 3. sz.)	*ward*	*wurden(d)*	*worden*
—	— *tranck*	*zwungen*	—
—	— *ran*	—	—
—	*starb*	—	—

Jegyzet. Az *o* a *fonden*-ben (kfn. *vunden*) hangtörvényszerű tompulása az *u* > *o*-nak nasalis előtt. Az *a* a *vandend*-, *sangend*-ben analogikus képződmények a sing. ind. praet. mintájára. Á többi alak szabályszerű.

65. §. 4. Ablautsor.

Kfn. *ë*	*a*	*â*	*o*
— *nemen*	*nam*	—	*genommen*
komen	*kam*	*kamen(d)*	*komen*
brechen	— *brach*	—	*zerbrochen*
—	*sprach*	—	*geborn.*

Az időjelző magánhangzók változatlanok maradtak, mint a középfelnémetben. Hogy a praeteritumban a kiegyenlítődés az egyes vagy többes szám hangzója után állott-e be, az előforduló példákból nem világos.

A *nempt* (er nimmt)-ben az *e* az *i* helyett valószinűleg a többes szám *e*-je után állott elő.

66. §. 5. Ablautsor.

Kfn. *ë*	*a*	*â*	*ë*
geben	*gab*	*gaben*	— *geben*
gesenchend (part. praes.)	*sach*	*sachen(d)*	*gesenchen*
ligen	—	*lagen(d)*	*gelegen*
— *wesen*	*was*	*waren(d)*	*g(e)wesen*
—	*aus*	*ausen(d)*	*gessen*
—	—	*sassen(t)*	*gesessen*
—	—	—	*geschenchen*
—	—	—	*gemessen.*

Jegyzet. A tőszótag magánhangzójának analogikus eltolódása meg nem állapítható. Azonban megtörténhetnék mindenekelőtt az ind. praet.-ban az egyes szám rövid *a*-ja és a többes szám hosszú *â*-ja között. Az *aus* (= kfn. *âʒ*), *ausen* (= kfn. *âʒen*) *au*-ja hangtörvények szerinti szabályos fejlődmény a hosszú *â*-ból s mint ilyen, sajátossága a sváb nyelvjárásnak. A hosszú *â* az *âʒ*-ban már a középfelnémetben megvolt, ebből keletkezett *aus.*

67. §. 6. Ablautsor.

Kfn. *a*	*uo*	*uo*	*a*
faren	*fůr*	*fůren*	*gefarn*
tragen	*trůg*	*trůgen*	—
weschen	*wůsch*	—	*gew[ä]schen*
sta[u]t (praes. sing. 3. sz.)	*stůnd*	*stuonden*	*gestanden*
—	*schlůg*	*schlůgen*	*geschlagen*
wechsett (praes. sing. 3. sz.)	—	—	*gewachsen*
hept	—	*hůben*	—
bachend	*grůb*	*lůdend*	*gegraben.*

Jegyzet. Analogikus képzés a part. praet. *gewäschen,* ahol az *ä* a praes.-ből való, kfn. *waschen, wëschen.*

A hosszú *â* a *sta(u)t*-ban már a középfelnémetben meg van. A *hept*-ben levő *e* (a kfn. *hëben*-ből) szintén régi; a *wechsett*-ben az *a*-nak van umlautja.

A többi alak teljes épségben fennmaradt.

68. §. 7. Ablautsor.

A reduplikációs igék.

1. osztály.

Kfn. *a*	*ie*	*ie*	*a*
halten	*hielt*	*hieltend*	*be-halten*
—	—	*fielend*	*gefallen*
gan } *gend* (decl. inf.) }	*gieng* } *g[e]ng* }	*giengend*	*gangen*
facht (praes. indic. sing. 3. sz.)	*enphieng*	*fiengend*	*gefangen*
—	—	*spieltend*	—

Jegyzet. Az *a, e* a *gan, gend*-ben hosszú, kfn. *gân, gên.* Ez a szó a jelenidő hangját illetőleg már a középfelnémetben eltér a szokástól. Ujítás az *e* a *geng*-ben (kétszer), az egyébként szabályos *gieng* mellett. Hasonló példákat l. *Bohnenberger*-nél 115. l.

2. osztály.

Kfn.	*â*	*ie*	*ie*	*â*
	lausen	*lies(s)*	—	*gelausen*
	schlafend (part. praes.)	—	—	*gebraten.*

Az *au* a lausen, *gelausen*-ben (= kfn. *lâzen, gelâzen*) a hangtörvényeknél megfelelő.

3. osztály.

Kfn.	*ou*	*ie*	*ie*	*ou*
	—	—	—	*gehŏwen.*

Csak erre az egy part. praet.-ra van példa, kfn. *houwen* = hauen.

4. osztály.

Kfn.	*ei*	*ie*	*ie*	*ei*
	haisen	*hiess*	—	*gehaisen*
	schaiden	*schied*	—	—

5. és 6. osztály.

Nincs rájuk példa.

69. §. Erős igék ragozása.

Ind. praes.:

Sing.	1. —	Plur.	1. —
	2. *wirst*		2. —
	3. *li(g)t, wechsett, facht*		3. *ligen(d), geben, land* (lassen), *stand.*

Ind. praet.:

Sing.	1. *schwam̄, nam, fůr*	Plur.	1. *ritten(d), bliben, kamend*
	2. —		2. —
	3. *schraib, fand, kam*		3. *angriffen, sangend, kamen(d).*

Coniunctivus: *halt* praes. sing. 3. sz. a *halten*-hez.

Inf. praes.:

schriben, faren.

Part. praes.:

schlaffend, gesenchend (senchen = sehen).

Part. praet.:

gefarn, geschriben, komen, worden, geben.

Jegyzet. A jelen idő egyes 3. sz. szabályszerű. A régi hangtörés (Brechung), pl. *sicht* = er sieht, és umlaut pl. *wechsett,* megmaradt.

Az ind. praes. többes 3. sz.-ének ragja váltakozva *d*-vel és *d* nélkül (= kfn. *t) -end* és *-en* alakban fordul elő, mely a középfelnémetben állandóan *-ent*-nek hangzott. E két alak ingadozásának oka a többi mód és idő 3. személyének hatása, melyekben a középfelnémetben nem volt meg a szóvégén a *t*. Ép ily módon vették fel ezek is az ind. praes. többes 3. személyéből a *d*-t (= kfn. *t*), melyet végül a többes számú első személynek is átadtak, úgy hogy a praesens és praeteritum többes számú első és harmadik személyének alakjai *d*-vel és *d* nélkül szabálytalanul váltakoznak.

A régi praefixum nélküli part. praet. van meg ezekben: *komen* (gekommen), *worden* (geworden), *fonden* (gefunden).

A praefixum a szókezdő *g*-vel egybeolvadt: *geben* (gegeben), *gangen* (gegangen), *gossen* (gegossen). A *p* a *porn*-ban (= geboren) a *geboren*-ből lett.

70. §. Gyenge igék ragozása.

Ind. praes.

sing. 1. *sag*	plur. 1. —	
2. —	2. —	
3. *krätt, endet*	3. *erkennen, wonend.*	

Ind. praet.

sing.	1. *horrt, kafft*	plur.	1. *ruweten(d)*
	2. —		2. —
	3. *zalt, wollt* *machett, wainett*		3. *erkanten,* *schencktend, schicktend.*

Coniunct. praes.

gnad, sing. 3. sz. a kfn. *gnâden*-hez gnädig sein.

Infin.

holen, baden.

Part. praes.

— —

Part. praet.

geoffnet, kofft, (ge)zehlt, gaisselt gegeißelt, *tränckt* getränkt, *gekrünt,* gekrönt, *braucht* gebracht.

Gyenge igék: *volbringen* vollbringen, *sagen* sagen, *machen* machen, *betten* beten, *versůchen* versuchen, *füren* führen.

1. Jegyzet. Az apokope és synkope a hangsúlytalan *-e*-t sokszor kiszorította, pl. *sag* = ich sage, *hertt* er hört, *horrt* hörte, *zalt* zählte.

Analogia útján tünt el a *d* (kfn. *t)* az ind. praes. többes 3. személyéből és ugyancsak analogia következtében vette föl a *d*-t az ind. praet. többes 1. és 3. személyű alakja, melyekben eredetileg nem volt meg.

A gyenge igék «rückumlaut»-jára nézve v. ö. 25. §.

2. Jegyzet. A *ge-* előrag (praefixum) hiánya a *braucht* (= gebracht) part. praet.-ban, nem új jelenség.

A *tränckt, zelt* (a *gezelt* mellett) és *gaisselt* part. praet.-ban a *ge-* az *e* eltünése után a szókezdő hanggal egybeolvadt.

71. §. Praeteritopraesentiák.

Az idetartozó és kéziratunkban is előforduló igék közül mindenekelőtt a *sol*-t (= kfn. *sal, sol)* emeljük ki, mert ennek az ind. praes. többes 2. személyű alakja *(sollen* = ihr sollt) is előfordul, melyből kitünik, hogy a többes szám 2. személyének *-et* ragját a többes 1. és 3. személy ragja elnyomta.

Az ind. praes. többes 3. személye egyszer *söllend*, és egyszer *sond* alakban fordul elő, mely utóbbi vagy assimilatio vagy az *l* kiesése következtében állott elő.

A *muoȝ* ind. praes. többes 3. személye egyszer *müse*-nek van írva.

72. §. A verbum substantivum.

Infin.: *sin* = kfn. *sîn.*

Ind. praes.	Coniunct. praes.
sing. 1. *bin*	sing. 1. —
2. —	2. —
3. *ist*	3. *sy, sÿe*

plur.	1. *sind*	plur. 1. —
	2. —	2. —
	3. *sind, sÿend*	3. —

Jegyzet. A többes 3. sz.-ből kölcsönvett *sind* (többes 1. sz.) a régebbi *sîn (birn)* alakot elnyomta.

A *syend*-ben (*sind* mellett = kfn. *sint)* ugyanaz az *ye* (= *ie)* van, melyről már a 4. §. jegyzetben szóltunk.

A rövidebb conjunctiv *sy* (kfn. *sî)* alak mellett előfordul a teljesebb *sÿe* (kfn. *sîe)* alak is. L. Michels 240. §. jegyz.

73. §. A ‚*haben*' ige.

Ind. praes.

sing.	1. *hon, hab, han*	plur. 1. —
	2.	2. —
	3. *ha(u)t*	3. *hand, haben(d), habind.*

Infin.: *haben, han.*

Jegyzet: Az egyes szám 1. személyt általában *han,* háromszor *hab* és egyszer *hon* (1,3) jelöli.

Az egyes sz. 3. személy hosszú *â*-ja általánosságban *au* diphthongussá lett; kétszer *a*-val van írva. A többes 3. személyben túlnyomó a *hand* (= kfn. *hânt)* alak a teljesebb *haben(d)* mellett, anélkül, hogy ennek — mint különösen a felnémetben használatos volt — a praegnansabb ‚*halten*' jelentése lett volna. (V. ö. Mihels 244. §.)

A többes 3. szem. kétszer *habind*-nak van írva. A praet. ind. egyes 1. és 3. sz., továbbá praet. coniunct. egyes 1. személyű alakja *hett,* az ind. többes 1. és 3. sz. *hetten(d).*

Part. praet. *gehep(p)t.*

BECK SZÖVEGE.

A kézirat másolatát az eredetiről készített fényképfelvételemről készítettem. A másolat szószerinti, csupán a magától értetődő rövidítéseket oldottam fel benne. Olyan esetekben azonban, ahol ajánlatosnak látszott, elmaradt a szöveg kiegészítése.

A kézirat marginális pótlásait, amennyiben hovatartozásuk evidens volt, beiktattam a szöveg megfelelő helyére; minden ilyen esetről számot adtam a jegyzetekben. Az eredetiben hiányzó mondatjeleket magam alkalmaztam a szöveg könnyebb olvashatósága szempontjából. A tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel, a többi szavakat — kivéve a mondat elején állókat, — következetesen kis kezdőbetűvel irtam.

In dem jar, da man zalt von der gepurt unsers heren Jhesu Christi 1483 jăr, hon ich Cůnratt Beck von Mengen vernomen, wie der edel junckher Hans Truchsäss zů Waltpurg der jünger, min gnädiger here, ain wall und bilgrin fartt für sich genomen hab zethünd, jn dem ich sin gnad als minen gnädigen heren gebetten hab, mich mit jm uff die fartt anzenemen, das er gůtz willes gethan haut, gen Jherusalem uff das Hailig Land zekomen mit hilff und gnad des almechtigen gotz. Also in dissem jăr uff mentag, [waz der sÿbend tag apprilis] nechst nach der osterwochen, bin jch von gotz gnăden zů Mengen ussgeritten, die bilgrin fartt zů volbringen, und gen Ÿnsbruck zů minem heren komen und allda vier oder fünf tag still gelegen und von Ynsbruck gen Trientt geritten. Dahan ich gesenchen das kindlin. Daselbs fast grosse zaichen geschenhen sind und da geoffnet werden mit gotz hilff bÿ dem kindlin, das da

1. o. 4. sor: Az eredetiben ‚*wie*‘ után ‚*min gnädiger her*‘ át van húzva; ugyancsak ‚*gnädiger*‘ fölött álló ‚*und*‘ is törölve van és helyébe ‚*der edel*‘ van írva.

14. sor: ‚*waz der sÿbend tag apprilis*‘ a lap szélére van írva az eredetiben; ezen és minden további lapszéli megjegyzésnek hovatartozását a szövegben kereszttel jelöli meg a szerző; én pedig mindenütt szögletes zárójelbe tettem.

21. sor: az eredetiben ‚*grosser*‘ áll, de a szóvégi ‚*r*‘ törölve.

lÿt gantz ŏnversertt mit dem hăr uff dem hŏpt und gantz mit hutt und flaisch ŏn das jntestin, sagt mir ain priester bÿ dem kindlin. Es wär dar uss genomen, und habinds sust behalten, hab ich erfrăge...

2. It. an samstag nach Sant Marx tag kam jch gen Venedÿ, und mornendigs kamend mine heren am sontag dahin und lagend zů Venedÿ still und sÿend da gelegen fünff wochen minus zwaÿer tag. Und haut min gnädiger her bÿ jm jnder bilgrischaft zů mitt brüdern die edeln heren und junckhern: junckher Hans Wernhern von Zÿmern frÿ her, junckher Hainrich von Stöffeln frÿher und junckher Ber von Rechberg, und hand all zwelff personen mit jn selbs jnder brůderschafft.

It. mine herren hand zů Venedÿ 144 gulden ussgeben umb tüch zů den gabian und aller hand, so sy dan jn die gallee kafft hand, des sy dan zůr nott bedürfft haben, ŏn den win. Darumb hand sy geben dem patron bÿ 9 gulden. Der haut jnen den Usser Verjul braucht mit sim win.

It. sy hand zů Venedÿ 140 togatten verzertt am wirtt zů der flötten.

It. zů Venedÿ sicht man mengerlaÿ lütt von fil landen. Es ist och vill grosser kaffmanschaft da, als man gewonlich hertt von kafflütten und andern sagen.

It. der Venediger schatz, [doch nit ir gelt], han ich gesenhen. Uff dem altar zů Sant Marx des hertzogen hüttlin und andre gezierd von gold und

2. o. 5. s.: Az eredetiben a *‚wochen'* után álló rövidítetten írt szó valószinűleg *‚minus'*-nak olvasandó.

3. edelm gestain, vast kostlich und önsäglich, als man dar von sagt, daz es wertt sÿ.

It. zů Venedÿ ist gwesen zů der zitt ain lebindiger helfant. Den han ich nit recht gesenchen, den er stůnd jn aim vinstern stall, das ich nit luter schriben kan, wie er ain gestalt haut. Doch helfant zen han ich da gesenhen, die fünf oder sechs schůch lang sind, die da fail wărend. Aber mine heren hand den helfant recht gesenhen. Da was ich nit bÿ.

It. zů Venedÿ ligend vil hailger lichnam und hailtum, als her nach geschriben staut.

It. jn ainem frăwen closter, Sant Augustinus orden, haiszt zů Sant Daniel, han ich ge senchen Sant Johans, ain marterer, lipphafftig. Der ist gwesen ain hertzog zu Allexandria.

It. jn ainer kirchen zů Sant Anthonin lit Sant Sapp lipphafftig. Ist ain appt gewesen und ist bÿ Ebron, nit fast fer von Bethlehem, dahaim gwesen.

It. jn ainer kirchen zů Sant Caucion han ich gesenhen Sant Maximus lichnam, ist ain bischoff gwesen.

It. Sant Mangnus litt zů Sant Jeremias, ist der erst bÿschoff gwesen zů Casstell; zů Venedÿ han ich sin grab gesenhen.

4. It. Sancta Lucÿa, die hailig junckfraw, hab ich lipphafftig gesenhen jn ainer kirchen, haiszt zů Sant Lucÿen.

It. Sant Barbara han ich gesenhen jn ainem closter, haiszt Crusikiere, lÿphaftig lit jn ainer cappell. Hand die schnider knecht jr brůderschafft jnn. Und lit jn ainem sarch ob aim altar hoch jnder cappel.

3. o. 6. s.: Az eredetiben ‚*ich*' után ‚*jn*' át van húzva és föléje ‚*nit*' írva.

It. zů Muran, jn der kirchhen zů Sant Steffen, han ich gesenhen der ŏnschuldigen kinder fill. Sagt mir der priester, jr sÿe bÿ hondertten.

It. zů Sant Zacherÿas han ich gesenchen Sant Zacharÿas lib, der Sant Johannes des tüffers vatter gwesen ist, und Sant Gregorius Nazancenus, ain bichter, der was ain kriechischer docter, und Sant Theodorus, ain bichter. Die drÿ hailgen lichnam ligend bÿ ain andren jn ainem altar.

It. jn derselben kirchen ligend jn ainem andern altar Santi Nerÿ Achilleÿ und Pangracÿ, der hailgen martterer, lichnam all drÿ.

It. und jm dritten alltăr derselben kirchen litt der lichnam Sant Sabina, der hailgen junckfrŏwen und marterrerin. Han ich all gesenhen.

5. It. Ain closter, haiszt zů Sant Jergen, da han ich gesenhen Sant Jergen lincken arm mit der hand und Sant Jergen hirn schalen, daz obertail, und Sant Jacobs hăpt des mindern und ain stuck von dem schwam, daruss unser her am hailgen crütz tränckt ward, und der gantz lib Sant Pauls des marterers, der ain hertzog zu Constanttinopel ist gwesen. Han ich als gesenhen.

It. Sant Elena lit jn aim closter lipphafftig und da bÿ ain finger von Constantino und ain crützlin. Haut Sant Elena allwegen bÿ jr gehept. Indem selbigen ist ain stuck von dem hailgen crütz und ain grosz stuck hailtum

4. o. 13. s.: A kéziratban *‚hondertten'* helyett *‚hondertterttten'* áll.

von Sant Maria Magdalena und sust vil ander hailtum. Inder selben kirchen han ich alles gesenhen.

It. Sant Cosman und Sant Damian und Sant Steffen, ain marterer, süllend och zů Sant Jergen ligen. Ich hans aber nit gesenhen.

It. jm closter, da Sant Barbera ligt, da ist och jn aim altar Sant Cristoffels bain und Sant Martis bain ŏnverwesen und Sant Gregorius und 6. Sant Nazerus hăppter. Han ich alles gesenhen. Und der Sant Nazerus ist ain hertzog zů Constantinoppel gwesen.

Dis hailgen lichnam und hailtum han ich gesenhen und erfarn zů Venedẏ.

It. das werckhuss zů Venedÿ han ich mit minen heren durch gangen und gesenhen. Dar jnn ist ŏnsäglich [fil] zůgs zůr wör uff wasser und uff daz land.

It. jn der Venediger pfisterÿ da sind 32 bachöffen jnn und allwegen ob fünfzig knechten, die brott uff das mer bachend. Und nempt man daz selb brott bÿstaten. Der nam ich ain jn min hend. Da must ich uff dem essel umb die bacheffen umb rÿtten. Hetten mine heren zůgericht zů aim schimpff, als den der pfisterknecht gewonhait ist.

It. die Venediger hand jn jrem werckhus täglich bÿ fünfzechen hondert wercklütten, als man darinn sagt.

It. ain naff, die ich für die grösten hett,

6. o. 10. s.: A kéziratban *‚fil'* helyett *‚für'* van írva; de ez töröltetett és *‚fil'* a lapszélre iratott.

die han ich gemessen. 192 schůch lang und 60 schůch witt.

7. It. mine heren hand sich gegen dem patron uffgedingt für fůr lon, cost, trÿbut, cortusÿ, esel gelt und für alle ding und gebend für ain person 44 tagatten.

It. der Venediger process an unsers heren fronlichnams tag han ich zelt, wie fil person dar jnn gangen sind.

It. des ersten giengend von den brůderschafften, so sy zů Venedÿ hand, 1592 personen, all jn wissen langen klaidern, mitt kapputzen, dar under ettlich sich selb mit gaisslen und kettenen schlůgen, daz jn daz blůtt ab ran. Sy hetten och under jn hondertt wandel kertzen.

It. darnach giengen 642 münch, junger und alter, mitt jren kostlichen korrecken, menteln und messacheln, ăch jre wandel kertzen zwischen jnen.

8. It. darnach giengend 514 laÿ priester, mit jren messgwanden, kor menteln und röcken, och ettlich jn kor hemdern, kostlich geziertt, mit wandel kertzen zwischen jn.

It. daruff giengen 50 mit wandel kertzen.

It. Dar nach die korheren von Castell, der was 38.

It. uff die selbigen giengend

27. s.: *60* helyett *62*-et is olvashatni az eredetiben.

7. o. 5. sora után a kéziratban: ‚*It. am fritag nach unsers heren*' áll; de törölve van.

100 personen: scherien und
anderer.
It. do kam das hailig sacrament
und der hertzog mit dem bÿschoff
und mit des kaissers bottschafft,
und giengend der Venediger
bÿ 100 uff den hertzogen. Das
warend zenttilan, daz sind die mechtigen
wÿsen Venediger.
It. an ainer sum der process
zemen geschlagen sind 3036
personen dar jnn gangen. Dar
under sind vil knaben gangen,
kostlich angeleÿtt mit klaider
und als die engel, und trůgend
9. vast kostliche klainet von silber
und anderm, mit rosen gesprengt.
Dis procesz han ich C. B. selb
gezelt, dar mit ich daz wissen hett
anzeschriben.
It. am fritag nechst vor Nÿcomedus
fůrend die bilgrÿ gemainlich jndie
galle und lagend dar jnn den samstag
und sontag vor der portten, und
ward der wind so grossz, das man nit
faren mochtt. Und wurdend die heren
und brüder noch all sament trÿmeln,
[ŏndöwen] und spÿen und der galiotten fil dar
zů och, die wil die gallee vor der porten
stůnd, mit den änckern jn gelausen.
It. am mentag nach Nÿcomedus frü, [waz der
ander tag jm brachet],
vor tag fůrend wier uss vor
Venediger portt gen Ÿstria zů
und fůrend vor Parentz hin und
kamend an die porten hin jn gen
Rubigo [sinistra manus]. Daz ist sechs welsch mil von

8. o. 16. sorában *,Venediger'* helyett *,Venenediger'* áll a kéziratban.
9. o. 21. s.: *,Rubigo'* földrajzi fekvésére vonatkozólag a lapszélen

Parentz und von Venedÿ hondert welsch mil gen Parentz. Daz wirt gen Rubigo 106 welscher mil. Da lagen wir zwo necht still winds halb.

It. zů Parentz ist ain bistum und seÿt man mir, es ligend da zwen hailig lichnam, Sant Laurus und Sant Letherius.

It. zů Rubigo litt die hailig junckfrăw Ewfemia lipphafftig jn aim stainin sarch. Han ich gesenchen. Da selbs stand och vil cappellen vor der statt umb.

It. zů Rubigo [sinistra manus] fůren wir uss, und kam uns ain gegen wind, daz wir hinder sich ain mil oder zwo faren můstend jn ain tal am windeschen land, ist Ossero genant. Da selbs lagend wir drÿ nächt still, und ist ain ruchs land, und fandend nůtz aldda zekaffen, den ain schefferÿ. Da fand man flaisch ze kaffen. Und am mentag frü nach Bonifacÿ, waz der 14. tag junÿ, kam uns gůtter wind, das wir bis mittag von Ossero gen Zara [im windeschen land] fůrend. Da hielt der patron die bilgrin jnder galle, und kam ich mit unserm tolmetsch jn die stat mit des patrons schaffner. Da sach ich das grab Sant Sÿmeons des grechten. Der lit jn aim sarch [im thům des bistumbs] hoch ob aim altar nebend dem kor jn aim gwelb. Und fůrend glich jn zwain stunden wÿder jn die gallee usser der statt und fůrend furter hin weg. Und ist von Rubigo bis gen Zara by zwaÿ

‚sinistra manus' áll. Hasonló megjegyzések *(‚sinistra'*- vagy *‚dextra manus')* találtatnak a következő oldalokon, egészen a 15.-ikig.

hondert welscher mil: das wirt von Venedÿ gen Zara [sinistra] 300 mil welscher. Und fůrend andem

11. selben mentag zů Zara nach mittag wider hin weg und fůrend jn dem gebierg bis nacht. Da lies man die äncker jn. Und mornendigs frü am zinstag [am 10. tag junÿ] kam uns gůtter wind und fůren durch das gebierg uss jn daz wÿtt mer. Und an mittwoch vor mitt tag waren wir vor Rogus [sinistra] jm wÿten mer. Das ist 200 mil von Zara, wirt von Venedÿ 500 mil welscher gen Rogus.

It. jndes Nürnbergers receppt han ich fonden, das Rogus sye ain starcke, veste statt und ain comun für sich selbs jn Schlaffenÿa. Daz sind windeschn land des küngrichs Cruacia gelegen, und erkennen den küng von Ungern für iren heren, dem sÿ järlich zins geben. Und dem türgeschen kaiser müse sÿ alle jăr grosz trÿbutt geben, daz er frid mit jn halt.

It. Sant Blasius hapt und hend ligend zů Rogus, ist mir gesagt, jn Sant Blasius kirchen.

It. von Rogus drÿsig mil gen Kathera. und zů nechst da by lit ain statt, haiszt Budua. Da endet sich daz land Schlaffenÿa. daz ist windesche land, und hept sich an das land Albanÿa.

It. jn den vergangen tagen haben die galiotten und jr heren zwÿratt nachtz grosse sorg geheppt winds halb, ŏn wissen der bilgrin.

It. an zinstag vor Barnabe starb ain Holender, haut gehaisen Adrianus Johannes.

12. It. am fritag Sant Anthonius tag, Confessor, der

12. o. 1. s.: ‚*Sant Anthonius tag, Confessor, der zů Badow litt*' a kéziratban az első sor fölé van írva. Az első sor így szólt: ‚*It. am fritag frü vor essentz zitt, waz.*'

zů Badow litt, frü vor essentz zitt, waz der drÿzechend tag junÿ, fůrend wir jm wit mer für vor Corfun. Das ist ain [sinistra] kriechisch statt. Da sind zwaÿ schloss bÿ, als man mir sagt. Und Corfun lit 300 mil von Rogus, das wirtt von Venedÿ 800 mil gen Corfun welscher. Corfun ist och den Venedigern under worfen und gehorsam und ist kriechische sprach zu Corfun, als man sagt.

It. am sontag Sant Vitztag, waz der 15. tag junÿ, kamen wir gen Modon [sinistra] am morgen vor ÿmbis. Und ist von Corfun gen Modon 300 mil, wirtt von Venedÿ 1100 mil welscher. Und haiszt das land umb Modon Morea und wechszt der romonÿer da. Das ist vast stärker win. In Morea ist flaisch wolfail. Und habend darinn sy den banwall und mengerlaÿ, als ich zů Modon vernam. Doch der Türck haut das land vast verhercht und geschädigett. Die Venediger hand och vast starck bẅ mitt graben, dicken muren 20, 30 und 40 schůch dick, und ver borgen gwelben und werinen dar jnn da lausen machen. Der win ist ach wolfail da.

It. vor der statt stand vil hütten mit strŏw gedecktt. Dar jnn sind vil lütt: Ziginer, Türcken, Windesch und von andern
13. landen. Da hortt ich sagen, das der Türck sÿ hin uss fordertte, aber sÿ hieltend sich denocht alda uff uffkamen. (?)

It. zů Modon jn Sant Johans kirchen, [ist ain bistumb dar jnn] lit

13. s.: ‚*am*' előtt ‚*und*' áll, de törölve van.
15. s.: ‚*110 mil*' áll tévesen ‚*1100 mil*' helyett.

Sant Lew ain bilgrin lipphaftig und Sant Anastasius hapt. Han ich gesenhen.

It. am mentag nach Vitte, 16. die junÿ, vor tag jn der nacht fůrend wir zů Moden wÿder uss und hettend clainen wind und fůrend des selben morges bald für ain statt, haiszt Korun, ist der Venediger. Umb die selben statt facht man so vil wachtelen, das man sÿ jn tonen jnsaltzt und gen Venedÿ fürt, als man mir sagt. Und uff den aubent kam uns gůtter wind.

It. an mittwoch nach Vitte, 18. dies junÿ, kamend wir gen Candia [dextra] vor vesper zitt umb die drüw.

It. zů Kandia ist ain patriarch, der ist unsers patrons Berÿ Landow vatter. Und jn dem selben münster ist Sant Tÿtus hăpt, der 122 junger und appostel ainer, zů dem die eppistel am cristag singende staut. Und ist daz minster jn sinem namen gebuwen. Und litt nebend der statt am gebierg ain hocher berg, daruff Sant Pauls geflochen ist, da er cristenlichen glaben zů Kandia und jndem land predigett, [als man sagt]. dar jnn litt ach Sant Barberen hăpt und Sant —, des hochen docters und lerers, bain ains.

It. von Modon gen Candia 300 mil, wirt von Venedÿ gen Candia 1400 mil.

14. It. jnder hailgen geschrift staut Creta, das ist Candea.

13. o. 20. s.: ‚*Candia*'-ra vonatkozólag a lapszélen ‚*dextra*' áll, fölötte ‚*sinistra*' törölve.

32. s.: ‚*predigett*' után egy áthúzott ‚*kriechisch*' helyett a lap széléről ‚*als man sagt*' betoldatott.

34. s.: a Szent neve hiányzik a kéziratban.

It. der malfasÿer wechsett zu Kandia, den man in vil land fürtt.

It. am donstag lagen wir zů Kandia still und uff die nacht fůren wir jndie gallee.

It. am fritag vor tag fůren wir zů Kandia wÿder von der portten. Waz der 20. tag junÿ.

It. es ligend vil ÿnselen jm mer gen Radis wertt, die man sicht, und umb Radis.

It. am samstag kamen wir znacht gen Radis [dextra manus] und am sontag waren wir zů Radis bÿ dem ampt und sachen da den dorn von unsers heren cron, als er gecrünt wartt.

It. der drÿsig pfenning ain, dar umb Judas Jhesum Cristum verkafft, [ist schön silbrin und statt ain brust bild daruff, gemintzet mit ainer caputz].

It. ain messin crütz, das ist uss dem becke gossen worden, darüber unser her der jüngern die füss wůsch jn cena.

[It. Sant Johans baptisten hand].

It. Sant Jergen hand und arm, des marterers.

It. Sant Pelasius hand.

It. ain stücklÿ vom hailgen crütz und sust vil hailtum, costlich geziertt und jn gefasset.

It. von Candia gen Radis 300 mil, wirt von Venedÿ 1700 gen Radis.

It. die statt mur zů Radis ist 15 schůch dick, und sind bÿ sechshondertt johanniter brüder da von allen cristelichen landen und sind...

15. It. am sontag vor Johans, waz 22. dies junÿ, năch vesper, fůren wir zů Radis uss mit gůttem wind.

It. an Sant Johans aubet hieltend die Walchen Sant Johans fůr,

mit 24 latteren an aim sail uffzogen,
mit pfiffen, trometen und mit fröden,
als sich tag und nacht schaiden wolt,
in der gallee.
It. an Sant Johans tag, waz zinstag, zu nacht kamen wir nebend
das kingrich Cÿpern uff dem mer.
Das lit von Radis 300 mil, daz wirt
von Venedÿ 2000 mil welscher
am anfang der ynsel.
It. an mittwoch, als die sonn
zů gnaden geng, kamen wir
gen Salinee [sinistra], ist hondert mil von anfang
ander ynsel Zippern [bis dahin]. Und stăt
da am mer ain alte zebrochne
kirch,
haist zů Sant Lazarus
und litt zwelf mil da von ain
hocher berg, haiszt zům hailgen
crütz. Da sind etlich bilgrin hin
geritten, die sagen mir, es sÿ
des grechten schachers crütz da,
als man in gesagt hab, und indem
selben ain stuck vom hailgen crütz,
das selbig krütz hab Sant Helena
16. da gelausen jn Zippern uff dem berg. [daz habind sy gesenhen].
Und ist da ain saltz see, da temperirt
die son das saltz, und ist schön wis
hertt saltz, schier als hell als cristall.
It. der brůder ob dem berg vom hailgen
crütz kam jndie gallee und zagt den
heren und brüder unszers heren negel, ain[er]
waz der spitz ains fingers lang, und Sant
Annen, unser frŏwen můter hand, han ich gesenhen.

15. o. 10. sora után a kéziratban két sor törölve van, és pedig *,fůren wir vor der ynsel Radis jm mer, das ist 300 m.'*

21—22. sor: *,kirch'* és *,haiszt'* között a kéziratban törölve van: *,sol vor zitten ain bistumb gwesen sin.'*

It. am samstag vigilia Petri et Pauli appostolorum, 28. dies juný, fůrend wir zů Salines uss der portten am morgen, als die son uff gieng, und fůrend hin und wýder und mochtend nit faren für sich und kamend am land Zýpern hinder sich wýder an land bis an sontag znacht Petri et Pauli appostolorum. Da kam uns wind, das wir von Zýppern vom land fůrend.

It. am zinstag, der erst tag julý, nach mittag umb drẅ ersachend die marner und galiotten Jaffett und wărent ettwas jrrig under ain anderen, das sich entail under jn nit erkanten. Und als den brüdern das hailig land gezaigt ward, sangend sý ‚Te deum laudamus.‘ Und als sich tag und nacht schied, kamen wir jn die portt mit allen fröden jn dem namen gottz.

It. von anfang der ynsel Cýpern bis gen Jaffett 300 mil, wirt von Venedi 2300 mil.

17. Und lagend da vor der portt jnder gallee, bis die glaitz lütt kamen.

It. am samstag nach Ůlrice, waz 5ta dies julý, umb vesperzitt fůrt man uns zů Jaffet an daz haýlig land. Und zalten die haýden uns jn das gwelb am mer. Das ist ain fechstall der haiden, und wen die býlgrin an das land tretten, ist da ablas aller sünd für pen und schuld.

Jaffet haut den namen von alter Joppe, dar von man jnder hailgen geschrift vil geschriben find.

It. am zinstag nach mittag, waz

16. o. 27. s.: ‚*sangend*‘ után ‚*die brüder*‘ állott; ‚*brüder*‘ töröltetett és ‚*die*‘ ‚*sy*‘-re javíttatott.

der achttend tag julÿ, hettend die patron concordiert mit den haÿden. Und warend mit den eseln da, darzů der gardian von Jherusalem. Und rÿtten nach mittag gen Rama. Also kamen wir da in daz spittal. Da habend die parfůsen ain huszwirtt jnn.

It. an der mittwoch am morgen hielt der gardian mess frü und verkont den bilgrin, wie sich sÿe halten sölten uff daz hailig land. Und an der mittwoch nach
18. vesper rytten wir gen Lÿdow. Statt ain grosse zerbrochene kilch, und da der frontaltar stat, da ist Sant Jerg, der hailig rytter, enthaptet worden. Und ist da ablas 7 jar 7 karren.

It. am samstag, der 12 tag julÿ, frü vor tag rytten wir zů Rama uss und ee wir an das gebierg kamen, rÿtten wir für die Arbo. Das sind lit, die alwegen am feld lÿgen über jăr. Die hetten an fünf oder sechsz ortten jr gezelten und hütten uffgeschlagen ze ring und als die wagenburgen und hetten fil herden mit allerlaÿ fech och mit kemeltieren, alten und jungen, umb sich gan, des sy sich den mertail erneren. Und ziechend von aim land zů dem andern, wa sÿ dan denn fech waÿd haben mügen, und ist jrer vast fil.

It. uff dem weg kamen wir gen Emas. Da ist die statt, da die zwen brüder unszern heren Jhesum Cristum am ostertag jm brechen

des brotz erkanten. Da ist ablas 7 jar 7 kar. [Da selbs lit Cleophas begraben und noch da bÿ lit Machabeurum die statt. Und noch dabÿ uff aim berg lit Samuel der prophet. Ablas 7 jar 7 kar. an jedem ortt]. It. zů nechst da bÿ lÿt Ramata. Von dannen sind bürtig Samuel der prophet und Josepf, der daz hailig grab macht.

19. It. dar nach rÿten wir durch ain tal. Zaigt man uns, wie David Golÿam, den grosen man, mit aim stain zů tod geworffen hett. Ablas 7 jar 7 kar. Also kamen wir am samstag znacht umb vesper gen Jherusalem. Da stůnden wir vor der stat ab und fůrt uns der gardian für den tempel unsers heren Jhesu Cristi. Da lÿt ain stain vor nach jn der mittle. Da ist unser her von ŏnmacht wegen mit dem crütz nÿder gefallen. Da ist ablas 7 jar und 7 kar. Und wen die bÿlgrin zů Jherusalem jn gand, so haben sy ablas für pen und schuld. [Und fůrtend uns da in das spittal]. It. am sontag frü, Sant Margarethen tag, der drÿzechend tag julÿ, giengen wir frü uss dem spital gen Zÿon zů dem parfůser closter, und am weg zagt man uns die statt, da unser her Jhesus Cristus den drÿ Maria am ostertag erschin. Ablas 7 jar 7 k. It. die statt, da unser frŏw stůnd usswendig an Caÿphas hus, do die Juden jeren son Jhesum darjnn ge fangen hetten jn der nacht mit grossen laÿd. Ablas 7 jar 7 k. It. die statt, da Sant Johans unser frŏwen prediget und mess hett nach der uffart. Ablas 7 jar 7 kar.

20. It. die statt, da unser frŏ nach der

uffartt 17 jar jr wonung hett und och jr end des tods da nam jn bÿ wesen der zwelfbotten, da ist ablas aller sünd für pin und schuld. It. die statt, da Sanctus Mathÿas zů ainem zwelffbotten erwelt ward. ablas 7 jar 7 k. It. die stat, da Sant Peter jngedenck ward der wortt Cristi: Ee der han zwÿrat krätt, wirst min drystet lagnen. Ablas 7 jar 7 kar. Er hat och da pitterlich umb sin sind gewainet. [It. die statt, da die Juden den zwelf botten den todten lib unser frŏwen genomen wolten han, als sy jn zům grab trůgend. Ablas 7 jar 7 kar.] It. jn Annas hus ist ain kirch, hand die Armenier jnn, haiszt zů den engeln, dar jnn Jhesus hertteklich geschlagen ist worden. Da ist ablas 7 jar 7 kar. It. jn Caÿphas hus ist ain kirch, haiszt zů Sant Salvator. Und habentz och die Armenier jnn. In dem selben hus waz gott die gantzen nacht und hart gestosen und geschlagen. Dar jnn ist noch der kerker, dar jn sy jn gefangen jnder nacht leÿten — darjnn bin ich och gwesen — die weil sy zů răt giengen. Der fron altar jnder kirchen ist ăch der stain, dar das hailig grab
21. mit beslossen ist gwesen. Das ist ain dicker, langer, schwärer stain. An den ortten ist ablas aller sünd. It. jm hoff ist die statt, da die Juden das fůr hetten, und Sant Peter sin lognett. Da ist ablas 7 jar 7 kar. It. die statt, da die zwelf botten jn

die welt zertaÿlt wurden. 7 jar 7 k.

It. zwen stein, dar uff Jhesus und Maria gesessen sind, da er jr und den zwelffboten prediget. An jedem ort ist ablas 7 jar und 7 kar.

It. Sant Steffes grab. Ablas 7 jar 7 k.

It. die stat, da das osterlamb gebraten ward und da das fůszwasser den jungern zů weschen gewermet ward. Ablas 7 jar und 7 kar.

It. das ortt, da unser liebe fraw jr gebet gewonlich volbracht haut. Ablas 7 jar und 7 kar.

It. da der fronaltar jm closter Syon stat, da ist die statt, da unser lieber her Jhesus Christus mit sinen jungern das osterlamb und nachtmal gessen haut. Da ist volkomer ablas für pin und schuld. Und glich darnebent stat ain altar zůr rechten hand. Da hett er jn die füsz gewäschen. Ablas 7 jar 7 kar.

22. It. usswendig der kirchen am kor gaut man ain stegen uff. Da ist ain zerbrochne cappell. Daselbs ist der hailig gaist am pfingstag zů unser lieben frŏwen und den hailgen zwelf botten komen. Da land die haiden och nieman jnn, den es sond vil altvätter da begraben sin. Da ist ablas für pin und schuld aller sind.

It. ain cappell, da Jhesus zů den jungern kam zů beschlossen türen jnn und Sant Thomas das nit glaben wolt nach jnn halt des ewangelis. Da ist ablas 7 jar 7 kar.

It. under der kirchen Syon lÿt begraben David, Salomon und ander altvätter. Die selben gräber haut min her gesenchen, aber ich nit.

Als uns num die hailgen stett gezaigt wurden, gaben uns der gardian und sin mit brüder den ymbis jm gottz hus, allen brüdern gemainlich. Und nach ymbis giengen wir wẙder jn das spital.

23. It. an dem sontag vor genämpt liesz man uns jn den tempel umb vesper zit. Da tetten sich die münch an jn jr korreck und mentel. Und giengend die heren und brüder all mit jn jn ainer process mit brinenden kertzen jn unser frŏwen cappel, die dan die parfůser jnn hand, zů dem frŏn altar der cappelle. Das ist die statt, da unser lieber Jhesus siner můter Marie des ersten erschin nach der urstende. Ablas 7 jar 7 kar. It. nebend dem altar zůr rechten hand ist ain vergettert loch jn der mur. Dar jnn ist ain stuck, daran unser her gaisselt ward. Da ist ablas aller sind. It. zů der lincken hand ist ain altar. Da ist daz hailig crütz lang gestanden, als es von Sant Elena fonden ward. Und ist noch ain stuck vom hailgen crütz da. Alda ist ablas 7 jar 7 kar. It. jn der selben cappel lit ain marmel stain. Das ist die stat, da das hailig crütz erkent ward durch erkickung ainer todten frŏwen, die daruff erkẙckt ward vom tod zům leben, dar durch man bericht ward, welches das hailig crütz waz under den drẙ crützern. Da ist ablas 7 jar 7 kar.

24. It. vor der cappell ligen zwen sinwell stain. Da ist ander ainen statt Jhesus gestanden und ander andren Maria Magdalena, als er jr nach der ur-

stende erschin als ain gartner. Da ist applas 7 jar 7 kar. It. der kerker, dar jnn die Juden Jhesum behieltend, bis das crütz berait ward. Ablas 7 jar 7 kar. It. die statt, da unserm heren von Juden sine claider getailt wurden und los darumb wurffen. 7 jar 7 ka. It. ain langen stegen ab ist ain cappel, da Sant Helena gebettet haut, und ain fenster, darjnn sӱ gesessen ist und lůgt hin ab, wie man zům hailgen crütz grůb. Ablas 7 jar 7 kar. It. nebend dem altar ab ist ain hüle jm velsen. Da ist das hailig crütz, das sper, die nagel und die dürne kron fonden worden durch Sant Helena, nach dem lyden Christi drühondert und syben jar. Da ist ablas aller sund für pin und schuld. It. under ainem altar ist ain stain vergättertt, daruff unser her jm Pӱlatus hus gekrünt und verspottet ward. 7 jar 7 kar.

25. It. darnach giengen wir ain stegen uff. Da ist der berg locus Caluarie. Das ist die statt, da unser her Jhesus Cristus am stamen des hailgen crütz gestanden ist. Da ist noch das loch, dar jnn das hailig crütz gestanden ist. Und nebend dem loch ain grosser schram und spalt jm velsen, als sich die stain spielten jm sterben unsers heren Jhesu Christi. Und nit wӱt von dem spalt ist Maria, Johanes und die andren Merien gestanden. Da hand die parfůser jetz ain altar. Und sust hand die jeorsӱter die cappel jnn. Ablas für pen und

schuld volkomender.

It. under der cappel ist ain cappel jm velsen. Da sicht man och den obern spalt durch nÿder jm velsen. Inder selben kappel ist Adams hăpt fonden worden. Dar jnn ist och Melchisedechs grab und andrer küng greber. Ablas 7 jar 7 k.

It. die statt, da unser liebe frŏw den todten lichnam jrs sons, als er von dem crütz gnomen ward,
26. uff ir schos het, bis man jn zu dem grab gestattet mit grosem jamer und laÿd. Da ist volkomender ablas für pen und schuld aller sünd.

It. die cappell des hailgen grabs stat jn ainem sinwellen kor jn der mittle. Da ist ablas für pen und schuld aller sünd.

Also nam die process ain end. Und zů mitternacht hielt man mess bis jn tag umb ächte oder nüne. Am mentag dar nach fůrt man uns wÿder jn das spităl. Da růbedten wir den tag us und die nacht.

It. syben sectten der cristen sind jm tempel zů Jerusalem:

barfůsen
kriechen
jeorsiten
jacobiten
jndianer
suriani
armenÿer

27. It. am zinstag am morgen frü fůrt man uns uss dem spittal für das hus, da Feronica unserm heren das antlit drücknet mit aim

tůch, das noch zů Rŏm ist, als er das crütz trůg. Ablas 7 jar 7 k.

It. des richen mans hus, der jnder hell is. Da ist nit ablas.

It. die statt, da fil andächtiger frŏwen waineten, und unser her zů jn sprach: «Ir tochtren von Jherusalem, jr söllen nit wainen über mich, sonder wainen über ůch und über üwer kind!» Ablas 7 jar 7 k.

It. die statt, da unser her Jhesus Christus under dem crütz ŏnmächtig ward, und die Juden Symonen Cyreneun zwungen, das er jm half, daz crütz tragen. Ablas 7 jar 7 k.

It. da unser liebe frŏw jrn son das crütz sach tragen, und die schacher mit giengen, da ist ablas 7 jar und 7 kar.

It. darnach giengen wir under aim gemureten gwelbten bogen hin über die străs.

28. Da ligend zů obrest jm bogen zwen gross stain. Da ist der ain stain, dar uff unser her Jhesus Christus gestanden ist jn Pÿlatus hus, da er verurttelt ward. Das ander ist der stain, daruff Pÿlatus stůnd, da er die urtel gab. Ablas 7 jar 7 k.

It. die stat, da unser frŏw gelernt haut jn der jugent. Ablas 7 jar 7 k.

It. Pÿlatus hus. Da laut man kain cristen jetz jn. Da ist applas für pen und schuld, und vor dem hus, 7 jar und 7 k.

It. dabÿ ain gäszlin hinuf ist Herodes hus. Ablas 7 jar 7 k.

It. das hus, da Jhesus Maria Magdalena jr sünd vergab. Ablas 7 jar 7 k.

It. das hus Joachim und Anne, dar jnn sy Mariam erzogen hand. 7 jar 7 k. It. die portt, da man Sant Steffen us fůrtt und da man jn verstainget. Da ist applas 7 jar 7 k. It. dar nach giengen wir durch das tal Josophatt. Dar jnn ist ablas 7 jar 7 kar.

29. Item darnach kamen wir zů ainer kirchen, giengen wir 52 staffel ab, da ist unser frŏwen grab. Ablas aller sünd. It. dannen hin kamen wir an den Ölberg. Da ist ain hüle jm velsen, dar jnn unser lieber her Jhesus Christus gebettet und blütigen schwaisz geschwitzt haut, und der stain, daruff jm der engel erschin und jm den kelch siner marter zŏgt. Da ist ablas aller sünd für pin und schuld. Item die stat, da Jhesus die drÿ junger hiesz wachen und betten und sy zů drÿmaln schlaffend fand. Ablas 7 jar 7 k. It. die statt jm gartten, da Petrus Malchussen das or abschlůg und jn Jhesus wÿder gesund macht. Ablas 7 jar 7 kar. It. Noch da bÿ die stat, da Judas unserm heren den kuss gab und jn die Juden angriffen und sÿe ze ruck nÿder fielend. Ablas 7 jar 7 k. It. die stat, da Jhesus über Jherusalem wainett. Ablas 7 jar 7 kar.

30. Item die statt, da der engel unser frŏwen ain balmen zwÿ bracht und jr verkont die zÿtt jrs tods. Ablas 7 jar 7 k. It. die statt, die da haiszt Gallilea, da Jhesus den jungern erschin nach der urstende. Ablas 7 jar 7 k.

It. oben uff dem Ölberg ist die statt jn ainer cappel, da unser lieber her Jhesus Christus zů hÿmel fůr. Da sicht man noch die drÿtt und mit besonder des rechten fůsz jn ainem herten stain. Da ist ablas für pen und schuld aller sind.

It. dar nach kamen wir gen Bettfage. Daz ist die statt, da unser her am balm tag die zwen junger die eslin holen lies. Ablas 7 jar 7 k.

It. die stat, da die zwelf botten den glaben machten. Ablas 7 jar 7 k.

It. da unser her den jungern das pater noster machet und lertt zů betten. Ablas 7 jar 7 kar.

It. da unser frŏw růbet, wen sy die hailgen stett sůcht. Ablas 7 jar 7 k.

It. die statt, da Jhesus Sant Jacoben dem mindern am ostertag erschin, und darnach Sant Jacob andaz end begraben ward. Ablas 7 jar 7 kar.

31. It. Zacharÿas grab. Ablas 7 jar 7 k.

It. da das dorff Gettsamÿ gestanden ist. Ablas 7 jar 7 kar.

It. Absalons grab.

It. jm tal Syloe hett Judas sich selb gehenckt, und Judas hus.

It. ain bron, da unser frŏw die tücher wůsch. Ablas 7 jar 7 k.

It. das wasser Natatorium Sÿloe, da Jhesus den blinden gesenchend machett. Ablas 7 jar 7 k.

It. da die Juden Ÿsaÿam mit ainer hiltzin segen von ain andren schnitten. Ablas 7 jar 7 k.

It. vil krufften und löcher, darjn die junger und ander geflochen sind und mit sonder die junger,

als Jhesus gefangen ward. da ist ablas 7 jar 7 kar. It. der gotz acker Acheldemach, der umb die drysig pfening kaft ward. Ablas 7 jar und 7 kar. It. am berg vor der statt zagt man uns die guldin portt. Die ist verschlagen und beschlossen, und land die haÿden kain cristen dar zů gan. Ablas aller sünd.

32. It. der tempel der haÿden statt nit wÿtt von der guldin porten. In der statt da selbs ist Salomans tempel gestanden. Da land die haÿden die cristen nit jn. Also giengen wir wÿder jn die statt jn daz spittal und ausen zemorgen und... It. an dem vorgeschriben zinstag divisionis appostolorum, waz der fünfzechend tag julÿ, nach mittag rytten wir gen Bethlehem. Da sachend wir nebend dem weg Abakucks hus, daz ist zerbrochen, und Helÿas hus, da wonend cristen jnn von der gürttel, und kamen nach vesper da hin. Da machten die barfůsen aber ain process mit sampt den bilgrin, jr jeder mit ainer brinenden kertzen, und giengen von erst jm crütz gang. Da zaigt man uns ain
33. cruft, da Sant Jeronimus und sins jungers Eusebius gräber

31. o. 27. s.: ‚*ablas*' után ‚*7 jar 7 kar*' törölve van a kéziratban és a következő sorban ‚*aller sünd*' van írva.

32. o. 7. sora után az eredetiben öt sornyi üres hely van.

sind. Und jn der kirchen sol er die biblin zů lattin translatiert haben. Doch Sant Jeronimus lib ist gen Rom gefürt worden. Ablas 7 jar 7 kar.

It. darnach giengen wir jn daz münster. Zů der rechten hand stat ain altar, da ist unser her Jhesus Christus beschnitten worden, da ist ablas aller sünd.

It. uff der andren sÿten stat ain altar, da kamen die hailgen drÿ küng hin mit jrem oppfer. Ablas 7 jar 7 kar.

It. nach da bÿ gaut man ain stegen ab under den kor. Ist ain schüne kappell, mit marmel stain gefüttert, dar jnn stat ain altar, und under dem altar lit ain stain. Ist ain stern jn gehăwen. Daz ist die statt, da unser her Jhesus Cristus geborn ist und nach da bÿ stat ain altăr, und vor dem selben jm velsen
34. jst die kripp gestanden, dar jn Jhesus geleÿt ward. Da ist an baÿden ortten ablas aller sünd.

It. hinden jn der cappel găt man jn ain cruft, dar jnn sind der ŏnschuldigen kinder jnn gelegen. Ablas 7 jar 7 kar. Und bliben also da die nacht jm crützgang und jm minster, und zů mitter nacht hielt man messz bis zů tag an der mittwoch. Da rÿtten wir wÿder gen Jherusalem jn daz spittal.

It. das minster zů Bethlehem haut 44 marmelstaine

sül an vier zÿlletten. (?) It. ander mittwoch ze aubet liesz man uns wÿder jnden tempel zů dem andern mal. Die selbigen nacht schlůg man zů rÿtter dis nach geschriben, die dann jn Berÿ Landow gallee gewesen sint, mit namen.

Usser ainer geselschaft von Schwaben.

35. Her Johans Wernhern von Zÿmern, frÿher.
Her Hainrichen von Stöffeln, frÿher.
Her Hansen Truchsäsen zů Waltpurg.
Her Beren von Rechberg.
Her Baltizarn von Büchel.

Ain ander gesellschaft uss Paÿern, Francken und Schwăben.

Her Sigmond Schenck von Schenckenstain.
Her Ůlrich von Braittenstain.
Her Hainrich von Schauburg.
Her Haimbrand notthaft. Der starb zů Kandia. Gott gnad jm!
Her Wernher notthaft.
Her Mathis, Her Wÿglis, Her Lucas } von Achaim gebrüder.
Her Jerg von Gomppenberg.
Her Hans Häsinger.
Her Burckhart Nussdorfer.
Her Sebastian von Sÿboldstorff.
Her Gilg Minchŏwer.
Her Michel Riedrer.
Her Casper Sünler.
Her Eberhart von Brandenstain.
Her Casper Hellritt.
Her Jerg von Egelstain.
Her Hans von Frÿberg. Der starb

zů Zÿppern. Gott sy im gnädig!

36. Umb und von Strassburg.

Her Hans Spender.
Her Jerotheus Ratzenhuser. Blaib zů Radis.
Her Casper von Mettelhusen.
Her Peter Velsch.
Her Adolf von Colmer.
Her Hans Stang.
Her Jacob Bäger von Gaiszspoltzhaim.
Her Volmer von Mombern.
Her Sigmond von Marspack usz Francken.

Rynlender.

Her Johan von Braittenbach, vicitum jm Ringa
Her Michel von Bamgartt.
Her Adam von Bangartt.
Her Johan Quade.

Uss Franckrich.

Her Johan Jaÿ.

Uss Savaÿ.

Her Peter von Pems, her zů Brandis.
Her Her Johannellus von Proana, her zů Lenis.

Summa der edeln heren und rytter brüdern 40 und 10 sind jn der andern galle. Stand jr namen am 21. blat.

37. It. der andern brüder, priester. herenknecht und anderrer sind 64: wirt an ainer sum 104 bÿlgrin. als non die rytter geschlagen wurden, hett man messz bis umb 8 oder 9 am donstag am morgen. Da giengen wir wider jn das spittal und bliben

36. o. 27. s.: l. e neveket a 41. oldalon.

dar jnn ligen bis an fritag nach mittem tag.

It. am fritag, waz der achtzechend tag julÿ, nach mittag rÿtten wir über das pierg zů Zacharÿas hus, da unser frŏw zů Elisabethen kam über das gepierg und der mangnificat ward da gemacht. Ablas 7 jar 7 kar.

It Zacharÿas macht den psalmen «benedictus dominus deus Israhel.» Daselbs schraib Zacharÿas also blind, das sin son Johannes haisen sölt. Ablas 7 jar 7 kar.

It. die statt, da Johannes porn ward. Applas aller sünd. Da bÿ zaigt
38. man uns ain loch jm velsen, dar jnne Johannes geflechnet ward, da Herodes die kint lin todt und marttert.

It. Sant Sÿmeons hus, der Jhesum jm tempel enphieng. Ablas 7 jar 7 kar.

It. darnach kamen wir zů aim kriecheschen closter. Da ist under aim altar die statt, da das hailig crütz gewachsen ist. Da selbs zaigt man uns och Sant Barbara hand. Da ist ablas 7 jar 7 kar. Also kamen wir die selben nacht wÿder jn das spittal und lagend dar jnn bis an samstag umb vesper zitt.

Item am samstag umb vesper rÿtten wir uss an den Jordan und kamen daran am sontag vor tag. Und als die sonn

schier uffgan wolt, hůben wir an zů baden jm Jordan. Da schwam ich zwaÿ mal hin über. Und ist der Jordan ain
39. trüb wasser. Und ist das Todt Mer nach dabÿ, das man es sicht bÿ ainer halben tütschen mil. Da selbs ist Zadoma und Gamurra und die fünf stett undergangen. An dem Jordan ist ablas aller sünd für pen und schuld.

It. am sontag, als die son uff geng, sassen wir am Jordan wÿder uff und rittend gen Jericho under den berg Quarentana. Da růweten wir an aim bach bÿ ainer müllin.

It. da selbs giengen etlich heren und bilgrin und ich mit jnnen uff den berg; und jn der mittle des bergs kamen wir jn die hüle, dar jnn unser her Jhesus Christus die virtzig tag fastet. Da ist ablas für pen und schuld aller sünd. Und ist sorgtzlich dar jn zů gend von gäche des berges und füro giengen wir den berg uff. Ze oberst da ist ain zerbrochne cappel und wesen. Das ist die statt, da Jhesus vom tůffel hin gefürt ward, jn zů versůchen,
40. nach jnn halt des ewangelis. Da ist ablas 7 jar 7 kar. Also ritten wir vor vesper von danen und růwetend jn der nacht bÿ ainem dorff und warend am mentag frü uff und kamend gen Bethania.

It. als wir am mentag frü kamen

gen Bethania, zaigt man uns ain kirchen. dar jnn ist Lazarus grab, als jn Jhesus erkickt vom tod. Ablas für pen und schuld. It. das hus Symonis leprosi, dar jnn Jhesus, unser lieber her, mit jm aus und Maria Magdalena jm sin füsz salbet und mit jrem har trücknet. Ablas 7 jar 7 k. It. die hüser Marie Magdalene und Marthe. Da ist jn jettwederm ablas 7 jar 7 kar. Also kamen wir vor mittag wider gen Jherusalem am mentag und umb vesper liesz man uns zům drÿtten mal jn tempel. Da warend wir aber jnn die nacht bis an zinstag umb daz morgen essen. Da giengen

41. wir wider jn das spittal.

Hernach stand die heren und ritter uff Augustin Conterinus gallee:

Her Johann grăfe zů Sulm.
Her Götzfrid von Eppenstain.
Her Philips von Bücken.
Her Schmasman von Rapperstain.
Her Vernand von Nůwenburg.
Her Jerg Marx.
Her Caspar von Bollach.
Her Nÿcolaus von Mellervucker.
Her Jeronime von Sovaÿ.
Her Glam Affernaÿ.

Summa zechen, wirt über al fünfzig rÿtter jn beÿden galleen.

42. It. am zinstag, Sant Maria Mag-

dalena tag, der zwaÿ und zwaintzigest tag julÿ, ze aubet umb vesper rÿtten wir zů Jherusalem uss und kamen vor mittag an der mittwoch gen Rama. Da lagen wir bis an sontag nach Sant Jacobs tag. Waz der 27. tag julÿ. Da ritten wir von Rama gen Jaffa an die portt. Und des selben aubetz fůrt man uns jn die gallee, und lagend da jn der portt bis an zinstag znacht. Da fůrend wir vom hailgen land. [Von Salines ist 7 mil tütscher gen Nÿcosÿa, daz ist ain hoptstat in Zÿpern, und Famagusta, ist ŏch ain hoptstatt in Zippern. Lit zechen mil davon am mer. Da sind wir nit gewesen. It. Her Hans von Frÿberg starb am samstag znacht 2^{a} die augusti und lit begraben zů Sant Jeorien, jn ainer kricheschen (kirchen)]. It. am fritag, der erst tag jm ŏgsten, kamen wir gen Salina jn Zippern, waz Sant Peters tag. Und fůrend am sontag vor tag von Salina hin weg und kamen am zinstag frü gen Lÿmiso, och jn Zÿppern. Daz waz 5ta dies augusti. It. am donstag, der sybend tag des ŏgsten, fůrend wir vor tag zů Lÿmiso uss und kamend gen Baffa, och jn Zÿppern. It. am samstag vor assumptio, waz Sant Laurentz aubet, 9. dies augusti, fůrend wir zů Baffa
43. uss und kamend vigilia assumptionis an unser frŏwen aubet an die Türckÿ zů aim schlosz, haiszt zů Sant Jeorÿen. Ist 180 mil

42. o. 21. s.: ‚*kirchen*' szó betoldása tőlem származik.

von Zÿpern. Und ist noch dabÿ ain statt gelegen, haut Cacua gehaisen, die ist under gangen. Und fůrend glich wider von dannen und kamen am mentag znacht vor Bartholomeÿ jn die porten zů Radis und fůrend an der mittwoch znacht zů Radis wider hinweg und am donstag am morgen umb sonnen uffgang begegnet uns ain naff, das wir wider gen Radis flüchen můsstend.

It. am donstag zů nacht vor Bartholomeÿ, waz 21. dies augusti, fůrend wir zů Radis hin weg und Augustin Conterin mit siner galle mit uns und sust zwaÿ scheff.

It. an mittwoch nach Bartholomeÿ kamen wir gen Kandia, waz 27. dies augusti. Da starb her Wernher notthafft. Gott gnad jm! Da lagend wir 11 tag still.

44. It. am samstag vor nativitate Marie, waz der sechst tag sepptembris, des haber agsten, da giengen wir ze nacht jn galle zů Kandia und fůrend am sontag frü hinnweg. Daz waz unser frŏwen aubet.

It. am fritag vor des hailgen crütz tag kamen wir frü gen Modon und lagen den tag da still und giengend znacht wider jn die gallee und am samstag

43. o. 18. s.: ‚*donstag*' után az eredetiben ‚*am morgen*' törölve van.

am morgen vor tag fůrend wir zů Modon usser der porten. Waz der drÿzechend tag sepptembris. It. am fritag vor Matheÿ, der nünzechend tag sepptembris, kamen wir umb vesper oder darnach jn die portt zů Corfan und fůrend der selben nacht wÿder hin weg vor mittnacht mit frischem wind. Und am sontag Sant Matheus tag fůrend wir vor Arogus jm wÿtmer hin umb vesper zitt, waz 21. tag des haberŏgsten, und am zinstag nach Mauricÿ, 23. tag sepptembris, fůren wir vor Zara hin jm mer.

45. It. an der mittvoch vor Sant Michels tag, waz der 24. tag sepptembris, kamen wir gen Barentz und warend gefarn von Corfan jn fünf tagen gen Barentz mit gůtem wind, den wir von gotz gnaden hetten, und dingten ain barcken zů Barentz umb süben togkatten; und sasent darjn am fritag, der 26. tag septembris, am morgen 1 stund vor tag und fůrend gen Venedÿ bis umb vesper zitt. Daz waz jn zechen stunden hondertt welscher mil wegs gefarn. Doch fůrend wir jn grossen sorgen des winds halb jnder barcken, dan der demŏn, darmit man die barcken laÿtt, zerbrach uns. It. am donstag nach Michenhelis, waz der ander tag octobris, fůr ich zů Venedÿ nach mittag uss

und kam gen Terfis jn der nacht, das man mich jn liesz. Und kofft ain ross und kam gen Mengen haim an Sant Gallen aubet

46. mit fröden, des ich gott dem allmechtigen lob und danck sag und von billich thůn sol. It. an Sant Gallen tag lůdend mich die rätt zu Mengen und aussend mit mir ze nacht uff dem rautthus und schencktend mir von der haimfartt von Jherusalem. Und darnach an der mittwoch schicktend sÿ mich jn der statt bottschaft gen Sulgen zů aim — — — — — — — — — — und an derselben mittwoch, die wil der burgermaister, Hans Răber, und ich zů Sulgen warend, sammletten die von Mengen die viertzig haimlich und hettend rat über mich. Und mornendigs am donstag, da ich uss der kirchen gieng, da fiengend sÿ mich und leÿttend mich jn turn bis an samstag. Da leÿtend sÿ mich jn die klainen rautstuben jn ÿnsen an hend und an füsz.

47. Hernach sind geschriben heren, rytter und knecht priester und ander brüder die dominus Beri Landow uffgedingt hat, gen Jherusalem uff daz

46. o. 4. s.: — az oldal végéig irott rész a kéziratban át van húzva, mivel e helyen *Beck* elfogatásáról van szó. — Ezután az eredetiben egy lap ki van vágva, kettő pedig tisztán követi.

hailig land zů füren
anno 1483.⁰

Uss Schwaben land ain geselschaft.

It. Hans Wernher von Zymern frÿher Baltizar von Büchel und Artus Luttenschlacher sine diener und knecht.
It. Hainrich von Steffel frÿher und Schmid Hans, sin knecht.
It. Hans Truchsäsz zů Waltpurg der jünger, Cůnrat Beck von Mengen, Peter Koch von Waldse und Ůlrich Maler sÿne knecht.
It. Ber von Rechberg, und schůlmaister von Baben husen, sin knecht.
It. brůder Felix lesmaister zů Ulm, jr capplan.

Uss Paÿern, Francken und Schwäben ain geselschaft.

It. Her Sigmond Schenck von Schenckenstain.
It. Ůlrich von Braittenstain.
It. Haintz von Schauburg.
It. Haimbrand notthafft.
It. Wernher notthafft.
48. It. Mathis, It. Wÿglis, It. Lucas } von Achaim gebrüder.
It. Jerg von Gompenberg.
It. Hans Häsinger.
It. Burckhartt Nussdorffer.
It. Bastion von Seiboldstorff.
It. Gilg Minchŏwer.
It. Michel Riedrer.
It. Caspar Sünler.
It. Eberhartt von Brandenstain.
It. Casper von Hellritt.
It. Jerg von Egelstain.
It. Hans von Frÿberg.
It. Honburger jr tolmetsch, Gregorius

48. o. 7. s.: ‚*Seiboldstorff*‘ helyett az eredetiben ‚*Seboldstorff*‘ állott, (l. a 35. o. 21. s.!)

Zeller, Fritz Spering, Jerg Koch, Ringuff
und Clässlin von Ulm, jre knecht all sechs.

Umb und von Străsburg.

It. Her Hans Spender.
It. Jerotheus von Ratzenhusen zům Stain.
It. Casper von Mÿttelhusen.
It. Peter Velsch.
It. Adolff von Colmer.
It. Hans Stang.
It. Jakob Peger von Gaiszspoltzhain.
It. Volmer von Momberern.
It. Her Hans Wintershusen.
It. Sigmond von Marspack uss Francken.
49. It. Laurentz tollmetsch, Jerg Schnitzer
Hans Erhart Gretzinger, jre drÿ knecht.

Rÿnlender.

It. Johan von Braitenbach, vicitum jm Ringköw.
It. Michel von Bangartt.
It. Adam von Bangartt.
It. Johann Quade.
It. Ändres Becham.

Von Borbon bÿ Franckrich.

It. Firminus Lauteÿ, Galiardus Broe,
zwen priester und Anthonius ain laÿ.

Von Bomern hinder
der Marck.

It. vier priester und ain laÿ.

Uss Flandern.

It. junckher Rÿchgart Yttenhoffen
von Jent.
It. Johan Wallan von Ÿppern und
Peter von Hanow, jr knecht.

Von Ungern.

It. Johannes archidÿaconus, Matheus canonicus,
Oschwaldus plebanus, all drÿ priester,
und Petrus von Ethews ain burger.

20. s.: eredetileg a kéziratban *„Jerotheus Ratzenhuser zům Stain* állott; ez *„Jerotheus von Ratzenhusen'*-re javíttatott.

27. s.: eredetileg *‚Wintershuser'* állott s később az *‚r'* *‚n'*-re javíttatott.

50. Uss Franckrich.
It. Her Johan Jaÿ ain ritter und
sÿben priester bÿ jm jn geselschaft.
Von Soffaÿ.
It. Peter von Pemes, her zů Brandis,
und Jakob, sin knecht.
It. zwen priester von Lenÿ.
Von Schwitz.
It. Johannes von Öschain priester und Rüdolf
von Schwanendingen bÿ Zürch.
Von Sachszen.
It. brůder Johannes Saphf
von
Libegk und Martin Fest ain burger
Von Engenland.
It. Johannes Eming von Persidolia und
Johannes Perrero, barfůser.
Uss Holland.
It. zwen priester und zechen laÿen,
da ist ainer von tod jnder gallee.
Uss der Marck.
It Jacobus Bolte ain priester.
51. Von Ynsbruck.
It. Claus Schnider.
It. ain frŏw von Yppern uss Flandern.
Summa 102 und ainer der
tod ist von Holand.
It. mer fürt der patron zwen
parfůsen uss Pritanea und ain
grăwen brůder uss dem Delfenat
von Franckrich umb gotz willen.
Die wöllend gen Radis.
It. brůder Johans Zwick kometter
zů Tungstetten by Bern und sin knecht.
It. Philips Hand.
It Ůlrich Fittel von Ǒgspurg.
It. under der bilgrischaft gen
Jherusalem sind 43 edler heren,
ritter und knecht und 28 priester

und münch und die andern der heren, knecht und laÿen, die für sich selbs faren.

De Venecia nobilis.

It. dominus dominicus de Barbarico 2 famulus suus.

52. Die sind tot uff der galle.

It. Her Hans von Friberg.
It. Her Haimprand notthaft.
It. Ringuff, des von Friberg knecht.
It. zwen Hollender.
It. ain priester uss Franckrich.
It. ain galiath ertranck.

53. Augusztin Contherin.

It. Her Schmasman von Rapperstain.
It. Her Vernand von Nüwenburg.
It. Her Jerg Marx.
It. Her Caspar von Bollach.
It. Her Nÿcolaus von Mellervucker.

Hessen.

graffe Johan von Sulms.
Her Götzfrid von Eppenstain, fryher.
H. Philips von Bicken.
It. Her Bernhart Braitenbach, thůmher zů Mentz und 7 knecht hand sy.
It. Her Jeronime uss Sovaÿ.
It. Her Glam Affernaÿ.

52. o. 2. s. után törölve van a kéziratban: ‚*It. Her Wernher no*'.

SZÓMAGYARÁZATOK.

1. o. *mentag* 1,14. hétfő; *offnen* 1,22. kinyilatkoztatni; *intestin* 1,26. (neutr.) = lat. intestinum belek, zsigerek; *behalten* 1,26. eltenni, megőrizni.

2. o. *mornendings* 2,2. következő (más) napon; *gabian* 2,15. = *gaban, gabbano* esőköpeny.

3. o. *luter* 3,6. tiszta, világos; *helfant zen* 3,8. elefánt foga.

6. o. *werckhuss* 6,7. fegyvertár, hadszertár; *zůg* 6,10. fegyver; *wör* 6,10. védelem; *pfisterÿ* 6,12. sütőház, pékség, *naff* 6,25. hajó.

7. o. *patron* 7,2. hajótulajdonos; *cortusÿ* 7,3. borravaló; *process* 7,6. körmenet; *messacheln* 7,22. = *mess-achel* masc. kasula (misemondó ruha) Schwäb. Wb. IV. Sp. 1629.

8. o. *scherien* 8,11. poroszló, szolga; *zenttilan* 8,18. = *zentelenos* velencei városatyák; *zemen* 8,21. össze.

9. o. *trÿmeln* 9,12. (Schwäb. Wb. II. Sp. 424. *trümmle*) tántorogni, támolyogni; *galiotten* 9,13. hajósok; *galle* 9,14, gálya; *ŏndöwen* 9,13. hányni (?); *brachet* 9,16. június.

10. o. *ruchs* 10,12. nyers, érdes; *nůtz* 10,13. semmi (l. Schwäb. Wb. IV. Sp. 2022. ‚*nichts*').

11. o. *zinstag* 11,4. kedd; *receppt* 11,11. *vény; Nürnberger* 11,11. = *Georg Pfintzing* Nürnbergből, szerzője ama útleirásnak, melyet *Beck* forrásul használt; *comun* 11,13. község.

12. o. *romonÿer* 12,18. romániai bor; *banwall* (?); 12,21. határsánc (?); *werinen* 12,27. védőmüvek; *Ziginer* 12,32. cigányok.

13. o. *drüw* 13,21. harmadik óra.

14. o. *malfasÿer* 14,3. malváziai bor; *donstag* 14,5. csütörtök; *gen Radis wertt* 14,12. Rhodos irányában, — felé; *messin* 14,22. sárga rézből való.

15. o. *latteren* 15,6. lámpa; *zů gnaden gen* 15,17. a nap leáldozik.

16. o. *temperirn* 16,2. megmelegíteni, melengetni; *marner*

16,22. hajós, tengerész; *sich erkennen* 16,25. eligazodni, tájékozódni.

17. o. *glaitz lütt* 17,2. révkalauz, hajókalauz; *zalten* 17,6. *zeln*-hez számlálni; *fechstall* 17,7. marhaistálló.

18. o. *kilch* 18,2. templom; *karren* 18,5. = Quadragenen (Schwäb. Wb. IV. 222. ‚*Karen*' = 40 napos bőjt, a francia *carême*-ből) bőjtölés; a kéziratban állandóan *kar* vagy *k*-val jelölve. *Arbo* 18,9. arab.

20. o. *zwÿrat* 20,11. kétszer; *drystet* 20,11. háromszor.

22. o. *sond* 22,7. = sie sollen; *num* 22,19. tehát.

23. o. *vor genämpt* 23,1. előbb említett; *vergettert* 23,14. elrácsozott; *erkickung* 23,24. felélesztés, felelevenítés.

24. o. *sinwell* 24,1. kerek, gömbölyű.

25. o. *spielten* 25,9. praeterituma a ‚*spalten*'-nek, hasadni, repedni.

28. o. *die urtel* 28,7. itélet.

29. o. *zŏgt* 29,10. (kfn. *zöugen)* mutatni, mutogatni.

30. o. *balmen zwÿ* 30,2. pálmaág; *drÿtt* 30,10. lépés; *růbet* 30,23, pihenni, nyugodni.

31. o. *hiltzin* 31,13. fás, fából való.

32. o. *gürttel* (femininum) 32,16. öv; *aber* 32,18. ismét.

34. o. *zÿlletten* 34,16. sor (?).

36. o. *vicitum* 36,12. < vicedominus (kfn. *viztuom* = Statthalter, Verwalter) kormányzó.

37. o. *magnificat* 37,18. ‚Magnificat', dicsőítő ének.

38. o. *flechnen* 38,2. (Schwäb. Wb. II. Sp. 1579. *flöh(n)en)* elrejteni, menekülni.

39. o. *sorgtzlich* 39,21. veszélyes; *gäche* 39,22. meredekség; *wesen* 39,25. lakás.

44. o. *haber agst* 44,3. szeptember.

45. o. *demŏn* 45,19. kormánylapát (?).

51. o. *grăwen* 51,8. szürke; *Delfenat* 51,8. 1349 óta francia provincia.

NÉVMUTATÓ.

Jegyzékbe foglaltam, Jézus és a szentek neveinek kivételével, melyek szerint a napok el vannak nevezve, a szövegben előforduló összes tulajdonneveket részben abban a szabályozott alakban, amint a R. és M.-féle gyüjteményes kiadásban találtam, részben pedig a kézirat szerinti alakban. Ahol ajánlatosnak látszott, utaltam a szokottabb alakra. Minden név mellett a könnyebb feltalálhatóság céljából számmal megjelöltem, hogy az eredeti szövegben mely oldalon és hányadik sorban fordul elő. A szövegben a kézirat eredeti irásmódját megtartottam.

HASZNÁLT MŰVEK.

V. Michels, Mhd. Elementarbuch, Heidelberg 1912. (Röv. Michels).

F. Kauffmann, Geschichte der schwäbischen Mundart im Mittelalter und in der Neuzeit mit Textproben und einer Geschichte der Schriftsprache in Schwaben, Strassburg 1890. — (Röv. Kauffmann).

H. Fischer, Schwäbisches Wörterbuch, Tübingen 1904 ff. (Röv. Schwäb. Wb.).

F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Strassburg 1910.

M. Lexer, Mhd. Taschenwörterbuch, Leipzig 1910.

Röhricht und Meisner, Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Land, 1890. (Röv. R. és M.)

J. Berg, Ältere deutsche Reisebeschreibungen, Giessen 1912.

K. Bohnenberger, Zur Geschichte der schwäbischen Mundart im XV. Jahrhundert. Allgemeines und Vokale der Stammsilben, Tübingen 1892. (Röv. Bohnenberger).

Felix Fabris Wallfahrtsbuch. A kalocsai érseki könyvtár 102. sz. kézirata.

TARTALOM.

Lap

III. A szöveg.

Auszug aus der in ungarischer Sprache abgefassten Studie:

KONRAD BECKS PILGERBUCH

AUS DEM XV. JAHRHUNDERT.

Untersucht und herausgegeben von

JOSEF SZEGZÁRDI.

Das Pilgerbuch *Konrad Becks* aus dem Jahre 1483, das uns in der Kalocsaer Handschrift Nr. 119, dem sogenannten Bart-Kodex, erhalten ist, gehört zu der Art Literatur, die im 14., 15. und 16. Jahrhundert anlässlich der Pilgerfahrten nach dem Heiligen Lande entstanden ist. Meine Arbeit gliedert sich in drei Hauptteile:

1. Geschichtlicher Teil.
2. Grammatischer Teil.
3. Textabdruck.

I. Geschichtlicher Teil.

Konrad Beck aus Mengen, ‚*diener*‘ des *Truchsessen Johannes von Waldburg,* unternahm im Jahre 1483 mit seinem ‚*heren*‘ eine Pilgerfahrt nach dem Heiligen Lande und hat diese Reise in einem Büchlein beschrieben, das wir als richtiges Reisetagebuch ansehen müssen, vor allem auf den ersten siebzehn Seiten, die Beck ohne Zweifel auf der Reise selbst geschrieben hat, da die Schriftzüge absatzweise unregelmässig wechseln. Der grössere Teil des Büchleins allerdings und zwar von Seite 17 bis zum Schluss ist in der Heimat entstanden, das ergibt sich daraus, dass die Schrift von da weiter ganz gleichmässig verläuft; in der Angabe Seite 35, dass ‚*Her Haimbrand*‘, der die Ritterschaft des Heiligen Grabes empfangen

hatte, auf dem Rückweg ‚*zů Kandia starb*', ist ein terminus post quem.

Die Handschrift.

Die in der Kalocsaer erzbischöflichen Bibliothek befindliche Handschrift stammt aus der Sammlung Patachich; unter den deutschen Handschriften befindet sich noch ein umfangreicher Kodex (Nr. 102), der das Pilgerbuch *Felix Fabris,* des gelehrten Ulmer Mönchs, enthält.

Die von Konrad Beck eigenhändig geschriebene Handschrift umfasst 35 Papier- und 4 angeheftete Pergamentblätter, Grösse: 20 1/3 cm: 14 1/5, und ist in einen reichverzierten Ledereinband gebunden.

Auf der Innenseite des Deckels befinden sich in einem Papierumschlag unter durchsichtigem Marienglas Barthaare, auf dem Türchen steht, von Beck geschrieben:

Cůnrat Beckē bart vō Jherusalem anno 1483°.

Aus diesem Grund heisst der Kodex: Bartkodex. — Ein lateinischer Text im Kodex besagt, dass Beck den Bart abgeschnitten und mit andern Reiseerinnerungen aus dem Heil. Lande sorgfältig aufgehoben habe. Der Schreiber des lateinischen Vermerks kennt den Grund, weshalb Beck dies getan habe, nicht; in der Handschrift findet sich kein Hinweis darauf.

Konrad Beck.

Der Verfasser des Bartkodex heisst Konrad Beck, stammt aus Mengen in Württemberg, nicht Memmingen, wie Felix Fabri in seinem Pilgerbuch und nach diesem Röhricht und Meisner in ihrem Werk: ‚Deutsche Pilgerreisen nach dem heil. Lande' irrtümlich angeben. Dass er aus Mengen stammt, sagt er selbst in dem Büchlein (S. $1_{3,16}$. 45_{26}. $46_{5,17}$. 47_{16}.); der Ort Sulgen (heute Saulgau), den er S. $46_{12,16}$. nennt, liegt in der Nähe Mengens. Er war ‚*diener*' Hans des Jüngern, Truchsessen von Waldburg, ein genaueres Verhältnis zu seinem Herrn gibt er selbst nicht an. Fabri dagegen schreibt (Kalocsaer Kodex 102, S. 6): ‚*Conrat Beck burger zu Memingen ain erberer fúrsichtiger man der hern schaffner und versorger der herschaft*'.

Memmingen stand nie im Abhängigkeitsverhältnis zum Hause Waldburg, Mengen dagegen war von den Habsburgern den Truchsessen als Pfandbesitz überlassen worden.

Ein Konrad Beck aus Österreich unternahm mit Herzog Friedrich von Österreich, dem nachmaligen Kaiser Friedrich dem Dritten, im Jahre 1436 und nochmals 1440 eine Pilgerfahrt (R. u. M. S. 475). Der Vater unseres Beck kann es nicht gewesen sein, da nach dem lateinischen Vermerk dieser Johannes geheissen hat. Unsere Handschrift war später im Besitz des Hieronymus Beck von Leopoldsdorf, dessen Vater Marcus hiess; er war ein Nachkomme des obengenannten Conrad Beck, des Begleiters Kaiser Friedrichs des Dritten, und hat um 1552 ebenfalls eine Pilgerfahrt unternommen. Die Familie Beck stammt wohl aus Österreich, ein Zweig mag in Mengen, das ja ursprünglich österreichisch war, ansässig gewesen sein. Die Handschrift kam aus Mengen nach Österreich und so konnte sie leicht in ungarischen Besitz übergehen. Über Beck finden sich in Mengen, in der Kön. Landesbibliothek in Stuttgart, in den Archiven des Hauses Waldburg, so auf Schloss Zeil und auf Wolfegg, keine Angaben.

Beck hat die beschwerliche Reise wohl deshalb unternommen, um, dem Zuge der Zeit folgend, der vielen Ablässe, die mit dem Besuch der heiligen Stätten verbunden waren, teilhaftig zu werden. Deshalb verzeichnet er gewissenhaft die ganzen und halben Ablässe. Für die Schönheiten der Stadt Venedig, des Meeres, und der Sehenswürdigkeiten in Palästina hat er kaum ein Auge, er erhebt sich also in dieser Hinsicht über ähnliche Reiseschriften seiner Zeit nicht. Auch andere Reisende dieser Zeit finden kaum ein Wort, um die Gefühle auszudrücken, die sie in der Fremde bewegt haben mögen.

Die Quellen des Tagebuchs.

An einer Stelle (S. 11,11.), doch nur so nebenbei, nennt Beck das ‚*receppt*' des ‚*Nürnbergers*', dem er eine Angabe über die Stadt Rogus (Ragusa) entnimmt. Dieser Nürnberger ist der seinerzeit hochberühmte und bekannte Nürnberger Patrizier Georg Pfintzing, der 1436 und 1440 Pilgerfahrten unternommen und sie beschrieben hat. Beck hat, soweit aus dem in R. u. M. enthaltenen Abdruck des Pfintzingschen Pilgerbuchs

ersichtlich ist, den auf Palästina bezüglichen Teil ausgeschrieben (R. u. M. 73—90, Beck Seite 19—40). Die Übereinstimmungen sind in die Augen fallend, doch decken sich zuweilen Einzelheiten in den Angaben nicht.

Ausser dem, was Beck im ‚*Nürnberger*' findet, enthält sein Büchlein das, was er gesehen hat, schliesslich, was ihm die Schiffsknechte, Mitpilger, und die Mönche, die die Pilger durch Palästina begleiteten, erzählt haben.

Als Quellen gelten demnach:

1. Wenigstens eine geschriebene Vorlage,
2. das, was er selbst gesehen hat,
3. das, was er von andern erfahren hat.

Zeit und Ort der Aufzeichnung.

Wann und wo Beck sein Tagebuch geschrieben hat, sagt er uns nicht. Aus der Form und dem Inhalt der Handschrift können wir schliessen, dass er Seite 1—9 am Schluss seines Aufenthaltes in Venedig, Seite 10—16 auf der Fahrt, zum Teil wohl in Jaffa, Seite 17—53 in der Heimat niedergeschrieben hat: diesen letzten grösseren Teil im Anschluss an Pfintzing und auf Grund von Anmerkungen, die er sich während der Fahrt durch Palästina und auf der Rückfahrt gemacht hat. Ein ‚terminus post quem' ist schon oben angegeben worden. Der grösste Teil des Büchleins ist also nach der Rückkehr in die Heimat, also nach Mitte Oktober 1483 geschrieben worden.

Das Pilgerverzeichnis.

Wertvoll für den Historiker ist das genaue Verzeichnis aller Pilger, die an der Pilgerfahrt teilgenommen haben. Bei Felix Fabri, Bernhard von Breitenbach, Georg von Gumppenberg, Sebastian von Seyboltsdorf und Just Artus von Bebenhausen, die diese Fahrt im Jahre 1483 mitgemacht und beschrieben haben, finden wir nur einen Teil der Namen der Mitpilger angegeben (R. u. M. S. 500—503), während Beck alle anführt. Bei Beck finden sich bloss 14 Namen, die bei den oben Genannten vorkommen, nicht; alle übrigen von Fabri und den andern angeführten Pilgernamen lesen wir auch bei Beck;

ausserdem aber bietet Beck noch eine lange Reihe von Namen, die sich bei den andern nicht finden. Nach diesen Gesichtspunkten sind die Namen in diesem Abschnitt behandelt.

II. Grammatischer Teil.

Der zweite, sprachliche Teil gliedert sich in die Laut- und Formenlehre. Die Sprache der Handschrift zeigt alle bekannten Eigenheiten des Schwäbischen zu Ende des 15. Jahrhunderts. Die mhd. Monophthonge *î*, *û*, *iu* sind jedoch in der Schreibung nirgends diphthongiert worden (bloss *î* in zwei Fällen, einmal in ‚*weil*' neben häufigem ‚*wil*', und einmal im Eigennamen '*Seiboldstorff*', neben der ebenfalls belegten Form, ‚*Syboldstorff*'); für langes mhd. *â* findet sich *a* und *au;* urgerm. *ai* wird in allen Fällen *ai, aÿ* geschrieben und von dem Kontraktions-*ei* (z. B. ‚*geleÿt*', mhd. ‚*geleget*') und dem Diphthongierungs -*ei,* wie oben in ‚*weil*' in der Schreibung scharf geschieden.

Der Übergang von *s* vor *l, m, n, w* zu *sch* ist in der Schreibung ausgedrückt, also: *schloss, beschnitten* usw; mhd. *sp, st* ist unverändert erhalten: *sper, stain.*

Auf dem Gebiete der Formenlehre ist hervorzuheben, dass infolge von Systemzwang und infolge der Unbetontheit die vollen mhd. Endvokale stark reduziert worden sind, ebenso dass durch Apokope die tonlosen Endungs-*e* in der Deklination und Konjugation zum grössten Teil getilgt sind.

Das *t* der 3. pers. plur. praes. ind. act. ist analogisch in die 1. pers. plur. übertragen worden, und schliesslich hat es sich — in der Handschrift -*d* geschrieben — in der 1. und 3. pers. plur. aller Zeiten und Modi festgesetzt, doch werden daneben die -*t*-losen Formen geradeso häufig gebraucht.

Der Ablaut im sing. und plur. praet. der stark. Verba ist grösstenteils noch erhalten, doch finden sich mehrfach Beispiele für einen Ausgleich der Vokale. So heisst es in der 1. Ablautsreihe: *schin* neben *schraib;* in der 2-ten: *zogen* statt mhd. *zugen*; in der 3. Reihe: *vandend, sangend* neben *wurfen, zwungen.*

III. Textabdruck.

Die Rechtschreibung der Handschrift ist beibehalten worden; Abkürzungen wurden aufgelöst; die Eigennamen sind durch-

gängig gross geschrieben, alle übrigen Wörter klein mit Ausnahme der Satzanfänge. Die Nachträge am Rande der Blätter sind in den Text dort aufgenommen worden, wohin sie durch Zeichen verwiesen werden. Durchgestrichene Stellen sind in die Anmerkungen verwiesen worden; bloss Seite 46 ist, obwohl mit Ausnahme der 3 ersten alle übrigen Zeilen durchgestrichen sind, der Bedeutsamheit des Inhalts wegen in den Text eingefügt worden.

Hinter dem Textabdruck folgen einige sprachliche Erläuterungen.

Ein Verzeichnis aller Eigennamen mit genauer Angabe der Belegstellen (Seite und Zeile) ermöglicht deren rasches Nachschlagen.

Kiadja Szekszárdi József. — Stephaneum ny. Budapest.

3 0112 062133472